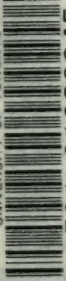

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01026645

HANDBOUND
AT THE

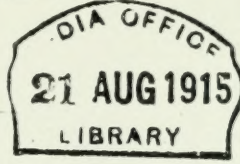
UNIVERSITY OF
TORONTO PRESS

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

5793 I
PRIZE PUBLICATIONS FUND

VOL. III

KALIDASA'S
MEGHADUTA

EDITED FROM MANUSCRIPTS.

WITH THE

COMMENTARY OF VALLABHADEVA

AND PROVIDED WITH A COMPLETE

SANSKRIT-ENGLISH VOCABULARY

BY

E. HULTZSCH

PRINTED AND PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

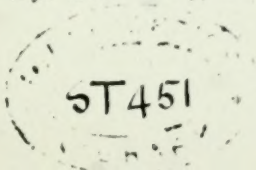
THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

AND SOLD AT

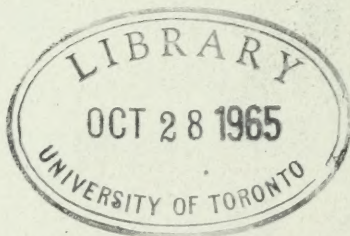
22 ALBEMARLE STREET, LONDON

1911

(Copyright, by the Royal Asiatic Society, in England and India.)

PK
3796
M5
1911a
cop. 6

1017697

HERTFORD
STEPHEN AUSTIN AND SONS, LTD.

70

THIS EDITION IS DEDICATED
TO
DR. J. F. FLEET, C.I.E.
IN COMMEMORATION
OF A QUARTER OF A CENTURY
OF CONSTANT FRIENDSHIP

12

PREFACE

KĀLIDĀSA'S "Cloud Messenger" started on its flight beyond the Hindū world in A.D. 1813, when Horace Hayman Wilson, then an Assistant Surgeon of the Honourable East India Company and Secretary to the Asiatic Society, published at Calcutta his *editio princeps*, accompanied by a very tasteful paraphrase in English verse, and by ample annotations which testify to the wide range of his reading and interests. In the following year Wilson's translation was reprinted in London. Goethe read it with admiration,¹ and sent his copy of it to his friend Knebel on the 22nd December, 1817;² he alludes to this consignment in his *Zahme Xenien* (ii):—

"Und Meghaduta, den Wolkengesandten,
"Wer schickt ihn nicht gerne zu Seelenverwandten!"

Professor Macdonell aptly remarks that a well-known passage of Schiller's *Maria Stuart* (act iii, scene 1)³ reminds us of the theme of Kālidāsa's *Mēghadūta*.⁴ But, as *Maria Stuart* was written in 1800, while Wilson's translation of the *Mēghadūta* appeared several years after Schiller's death (1805), this agreement is due to congeniality, and not to borrowing.

¹ In his *Notes on West-östlicher Divan*, however, he regrets that Wilson's paraphrase is too free, and commends Kosegarten's more literal translation of a few verses of the *Mēghadūta*. Professor Kosegarten had given a translation of verses 5-7 in his review of Wilson's work in the *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1818, No. 131.

² *Letters*, Weimar edition, vol. 28, p. 349.

³ "Eilende Wolken, Segler der Lüfte!
"Wer mit euch wanderte, mit euch schiffte!
"Grüßet mir freundlich mein Jugendland!
"Ich bin gefangen, ich bin in Banden,
"Ach, ich hab' keinen andern Gesandten!
"Frei in Lüften ist eure Bahn,
"Ihr seid nicht dieser Königin untertan!"

⁴ *History of Sanskrit Literature*, p. 335.

A critical edition of the *Mēghadūta* by Gildemeister, which was based on a collation of Wilson's text with three MSS. (two in Paris and one in Copenhagen) and furnished with a Latin glossary, appeared at Bonn in 1841. Mallinātha's commentary seems to have been printed first at Benares in 1849.¹ Among the numerous later editions of it, that of the learned Īśvarachandra Vidyāsāgara² (Calcutta, 1869) marks a considerable advance on account of its appendix, which contains various readings of other commentators and important critical notes. Among subsequent editions of the text with Mallinātha's commentary the most useful one is that of G. R. Nandargikar (Bombay, 1894), to which copious critical and explanatory notes are added. Along with it I have consulted the fifth edition of Parab (Bombay, 1902) and an edition in Telugu characters (Madras, 1908).

Gildemeister, whose critical acumen was unsurpassed, showed that a number of verses in the traditional text of the *Mēghadūta* are spurious. Already Mallinātha had pronounced several of them 'interpolated' (*prakṣipta*), although he included them in his commentary, and other verses were rejected as spurious by Īśvarachandra Vidyāsāgara. Stenzler followed these critics in omitting most of those verses from the text and relegating them to an appendix. His well-known edition (Breslau, 1874) was accompanied by critical notes and a German vocabulary.

Further assistance to textual criticism is rendered by the literature of the Jainas, who adapted the *Mēghadūta* to their own purposes. The second part of the *Kāryamālā* (pp. 85-104) contains the *Nēmidūta* of Vikrama, son of Sāṅgaṇa, a devotional poem in honour of the Arhat Nēminātha. The fourth line of every stanza of this production is identical with the last line of one of the stanzas of the *Mēghadūta* in their

¹ *Catalogue of the Library of the India Office, Sanskrit Books*, p. 135.

² He must not be confounded with his relative Jivānanda Vidyāsāgara.

original sequence. The time of the author of the *Nēmidūta* is unknown ;¹ but a reference to the table on pages xv–xix below and to the appendix will show that he used a recension of the *Mēghadūta* which included fourteen of the spurious verses. An evidently much earlier work of a similar type is the *Pārśvābhyaḍaya*, a poetical biography of the Arhat Pārśvanātha by Jinasēnāchārya,² which embodies the whole text of the *Mēghadūta*. To Professor K. B. Pathak we are indebted for an edition of Kālidāsa's poem according to this recension (Poona, 1894) :—" Each stanza in the *Pārśvābhyaḍaya* borrows one or two lines from the *Mēghadūta*, the remaining lines being composed by Jinasēna himself. In this way the entire poem of Kālidāsa is subjected to the process of what is known as *Samasyāpūraṇa*. By the well-known rules of this process Jinasēna was bound to accept Kālidāsa's verses as he found them, without in the slightest way altering them; otherwise his reputation as a consummate master of versification would have suffered considerably, and he would have exposed himself to ridicule in the eyes of his Brahmin contemporaries. The *Mēghadūta* easily lent itself to Jinasēna's purpose, as the story of the exiled Yaksha presents a striking resemblance to certain incidents in the life of Pārśvanātha, which forms the theme of the Jaina poem. Kālidāsa is thus made to sing in his own words the glory of the naked Tirthāṅkara" (Introduction, p. 14). Thus Professor Pathak's edition "represents the text of the poem as it was known to Jinasēna in the latter part of the eighth century or before Śaka 705, the date of his first work, the *Jaina-Harivaṅśa*, when he must have learnt the poem from the lips of his teacher Virasēna" (ibid., p. 15). Jinasēna's date is only about a century and a half subsequent to the two earliest mentions of the poet Kālidāsa in the

¹ Cf. Pischel's remarks in *Abhandlungen*, Göttingen, 1893, p. 27.

² See *J. Bombay Br. R.A.S.*, vol. 18, p. 224; *Ep. Ind.*, vol. 4, p. 25; *Ind. Ant.*, vol. 36, p. 287.

Aihole inscription of Pulakēśin II¹ and in Bāṇa's *Harsha-charita*.² With Professor Pathak's edition I have compared a MS. of the *Pārśvābhyaśaya* in Kanarese characters, which Mr. H. Krishna Sastri purchased for me at Śravaṇa-Belgoḷa in Mysore.

While the Jainas showed their appreciation of Kālidāsa's work by incorporating it in their sectarian literature, it was studied by both Southern and Northern Buddhists as well. A Singhalese paraphrase of it was discovered at Kandy by W. Gunatilaka, and was published, along with the Sanskrit text, by the Hon. T. B. Pānabokke (Colombo, 1893).³ The Tanjur contains a Tibetan translation of the *Mēghadūta*, which has been edited and translated into German by Dr. Beckh (Berlin, 1907). The Singhalese version includes seven and the Tanjur six of the spurious verses.

The most recent contribution to the study of the *Mēghadūta* is Pandit R. V. Krishnamachariar's edition of the *Vidyullatā*, a very full and learned commentary (Srirangam, 1909). "The commentator, named Pūrṇa-Sarasvatī, seems to have lived some three centuries ago somewhere in the State of Cochin" (Preface, p. ii).

As might be expected, the *Mēghadūta* served as a pattern to many later versifiers. H.H. Maharaja Ramavarma (JRAS., 1884, pp. 401-52) described six imitations of it, and Aufrecht (ZDMG., vol. 54, p. 616) named ten others. As stated by Aufrecht, the oldest of these imitations is the *Pavanadūta* of Dhōyika, which has been published recently by Mr. Monmohan Chakravarti in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, new series, vol. 1, pp. 41-71. Part 13 of the *Kāryamālā* contains another *Pavanadūta*, by Vādichandra (pp. 9-24), and a quite modern *Manōdūta* (pp. 84-130). The author of the

¹ Dr. Fleet in *Ind. Ant.*, vol. 8, p. 242 f., and Professor Kielhorn in *Ep. Ind.*, vol. 6, p. 7.

² Dr. Hall in his Preface to Subandhu's *Vāsavadattā*, p. 14, note.

³ Cf. Professor Rhyā Davids' remarks in JRAS., 1894, p. 632 ff.

*Viśvagunādarsa*¹ also may have conceived the plan of his work under the influence of the *Mēghadūta*. The Singhalese literature embraces a long series of "Sandēśas", the earliest of which was composed in the second half of the fourteenth century.²

The oldest known commentator of the *Mēghadūta* is Vallabhadēva, who bore the surname Paramārthachibma and was the son of Rājānaka Ānandadēva.³ According to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (vol. 1, p. 555), he wrote commentaries also on two other poems of Kālidāsa, viz. the *Raghuvamśa* and the *Kumārasambhava*, on Māgha's *Śiśupālaradha*, on Mayūra's *Sūryaśataka*, and on Ratnākara's *Vakrōktipañchāśikā*. The last-mentioned commentary has appeared in the *Kāryamālā* (part 1, pp. 101-14). The editors, Paṇḍit Durgāprasād and Parab, state in a footnote (p. 101 f.) that Vallabhadēva must belong to the first half of the tenth century, because his grandson Kayyaṇa,⁴ son of Chandraditya, wrote a commentary on Ānandavardhana's *Dēvīśataka*⁵ in Kali 4078 expired and in Lōka [40]52 during the reign of Bhīmagupta.⁶ The Kali and Laukika years correspond to A.D. 977-8, and Bhīmagupta, grandson of queen Diddā, the Catharine II of Kāśmīr, ruled nominally from A.D. 975 to 980-1.⁷ Vallabhadēva's father Ānandadēva seems to have held a high military appointment in Kāśmīr; for he is styled "a sun on the firmament of the battle-field" and "the best of ministers".⁸ From Vallabhadēva's commentary on Māgha, of which I possess a Śūradū MS., written in A.D. 1646 or 1647,⁹ we learn that he wrote also

¹ See my *Reports on Sanskrit MSS.*, No. 1, p. xi.

² See Professor Geiger's *Litteratur und Sprache der Singhalesen*, p. 9.

³ See the colophon on p. 58 below.

⁴ Four verses of Kayyaṇa are quoted in the *Subbāskhitāvalī*.

⁵ Printed in the *Kāryamālā*, part 9, pp. 1-31.

⁶ Cf. *Ind. Ant.*, vol. 20, p. 154.

⁷ Kalhaṇa's *Rājatarangīṇī*, translated by Dr. Stein, vol. 1, p. 262 f.

⁸ See the colophon in the *Kāryamālā*, part 1, p. 114, and *Notices of Sanskrit MSS.*, vol. 10, No. 4064.

⁹ The date is given thus:—Śri-Saptarshi-samvat 4722 Ashādha vati ashtamyaṁ Bhaumē iyañ tikā samāptiñ nitā: "this commentary was brought to a close on

a commentary on Rudrata's *Alaukāra*,¹ and that his preceptor (*upādhyāya*) was Prakūṣavarsha.² The latter is perhaps identical with the poet Prakūṣavarsha who is quoted in the *Śrīrāgadhara-padhati* and *Subhāshitāvati*, and with the author of a commentary on the *Kīratārjunīya*.³

Vallabhadēva's quotations in his commentary on the *Mēghadūta* can be traced to the following well-known works:—*Kumāravambhara* (verses 1, 14, 94), Bhartṛihari (109), Manu (6), *Mahābhārata* (6, 106), *Rāghavaśā* (14, 94), *Rāmāyaṇa* (104), *Śīṣapālavadhā* (42), and *Sētubandha* (p. 54, note 4). In his commentary on the first fifteen *sargas* of Māgha's great poem I have found the following references, mostly anonymous:—Amaru (viii, 36, 37), Udbhaṭa (ix, 6), *Rīgveda* (iv, 4), Kāmanduki (ii, 81), *Kīratārjunīya* (i, 1, 8, 42; ii, 33, 93; iv, 16; vi, 47; viii, 53; ix, 22, 50; x, 8, 20, 21, 23, 76; xv, 1),

Tuesday the eighth *tithi* of the dark fortnight of Āshādhā in the Saptarshi year 4722." Dr. Fleet has kindly contributed the following remarks:—

"This date is unsatisfactory, or, as Professor Kielhorn would have said, irregular. According to the results established by that scholar in *Ind. Ant.*, vol. 20, p. 149 ff., the day should fall in A.D. 1646, and we should take the month as *pūrṇimānta* (ending with the full-moon). But in this year the equivalent of the *pūrṇimānta* Āshādhā vati 8 was Wednesday, 27 May. It is the case, indeed, that the *tithi* began on the Tuesday. But it began at about 19 hrs. 15 min. after mean sunrise; that is, about 1 hr. 15 min. after midnight. And, even if the writer was working at that hour, there was no reason for him to cite the *tithi* then beginning, unless, indeed, he sought to indicate (but in a most obscure manner) the very unusual time at which he was working: he should have cited the *tithi* vati 7, which gave the proper number of the day ending with the coming sunrise.

"In the preceding year, A.D. 1645, the *tithi* vati 8 of the *pūrṇimānta* Āshādhā was Saturday, 7 June.

"In the following year, however, A.D. 1647, the *tithi* vati 8 of the *pūrṇimānta* Āshādhā was Tuesday, 15 June.

"The *tithi* vati 8 of Āshādhā as the *amānta* month (ending with the new-moon) did not touch a Tuesday in any of the three years.

"Perhaps the writer used the year 4722 as expired (instead of current), contrary to the general custom for this reckoning. Otherwise, he made a mistake in the year, giving 4722 instead of 4723; or he wrote *Bhannā*, 'on Tuesday', instead of *Sannyā*, 'on Wednesday'."

¹ iv, 21; vi, 28.

² i, 35; iv, 55 (cf. *Subhāshitāvali*, edited by Peterson, Introduction, p. 59); x, 20.

³ *Cat. Cat.*, vol. 1, p. 347.

Kumārasāmbhava (iv, 64 ; vi, 33, 68 ; viii, 34 ; xiii, 58), Kautīlyā (ii, 111), Charaka (ix, 68 ; x, 72), *Tantrākhyāyika* (v, 50 ; ix, 48, 57), *Taittirīyōpanishad* (xiv, 60), *Nāgānanda* (xv, 65), *Pātāñjala* (*Yōgasūtra*, x, 76 ; xiii, 23 ; xiv, 62), Bāṇa (ii, 88 ; *Kāḍambavī*, xiv, 61 ; *Harshacharita*, x, 76), *Bhagavadgītā* (xii, 55 ; xiv, 64, 70, 79 ; xv, 16, 17, 27, 34), Bhaṭṭanārāyaṇa (*Vēṇṣasambhāra*, iv, 12), Bhaṭṭi (viii, 34), Bharata (i, 10, 55 ; ii, 8, 89 ; viii, 29 ; ix, 64 ; x, 13 ; xiii, 66 ; xiv, 50), Bhāmaha (x, 33 ; xii, 35), Manu (v, 49 ; xiv, 35, 67), *Mahābhārata* (ii, 36, 37, 45, 73, 84, 86, 87 ; x, 32 ; xii, 56 ; xiii, 19 ; xiv, 6, 9, 55, 57), *Mēghadūta* (i, 42), Mēdhāvīrudra (xi, 6), *Yajurvēda* (xiv, 23, 24), Yājñavalkya (xiv, 9), *Raghuvamśa* (iii, 62, 74 ; ix, 22), Rudraṇa (ii, 44, 88 ; viii, 26, 37 ; ix, 6 ; x, 33 ; xii, 55 ; xiii, 40), Vararuchi (*Līngānūsāsana*, i, 8), *Vishambāpatilā* (ii, 72), *Śikshā* (xiv, 20), *Sāṅkhyakārikā* (i, 33 ; xv, 27), and *Sētubandha* (x, 20, 33). It will be observed that all these works and authors belong to the period before A.D. 900, and thus confirm indirectly the date to which Paṇḍit Durgāprasād assigns Vallabhadēva. In consideration of Vallabhadēva's comparatively early date, it seems worth mentioning that his commentary on verse 14 of the *Mēghadūta* does not find in the word **दिङ्नागानो**—as Mallinātha did—an allusion to the Buddhist teacher Diṅnāga.¹

Hitherto the printed texts of the epics of Kālidāsa and Māgha used to be accompanied by the commentaries of Mallinātha, who belongs to quite recent times.² While admitting that his commentaries are very learned, lucid, and methodical, I believe that Vallabhadēva's works, too, deserve to be published, on account both of their antiquity and of their comparative simplicity. They are not overloaded with

¹ Cf. Weber, ZDMG., vol. 22, p. 726 ff. ; Max Müller, *India*, p. 306 f. ; Koṭh, JRAS., 1909, p. 435 f.

² See the Preface of my edition of the *Pūrāṇavāṇanāśa*, p. iv, note 4. To Mr. Kōlāchala Śrīnivāsa Rāo, a direct descendant of Mallinātha, I owe a copy of his Telugu version of Agastya's *Bālābhārata* (Bellary, 1908). In the English Preface to his work he states that Kṛishṇarāya of Vijayanagara (A.D. 1500 to 1520) is reported to have granted a village to a grandson of Mallinātha.

quotations which are liable to perplex and distract beginners, and Vallabhadēva's system of stating at the outset the contents and construction of each verse, instead of cramming his comments into a single long sentence, has its decided advantages. But what renders them specially valuable to us is the fact that they represent the text of Kālidāsa and Māgha as it was current in Kāśmīr about A.D. 900. The table on pp. xv-xix shows that Vallabhadēva's text omits all the verses which were considered spurious by Stenzler, while all the other recensions (with the exception of the *Vidyullatā*) exhibit several of them. In the remarks on No. xiv of the Appendix, I have demonstrated that Vallabhadēva, the *Vidyullatā*, and Gildemeister are right in excluding also the verse **आश्वासिवं**, which did not appear suspicious to Stenzler and others. It may be mentioned here that there remain two verses which are suspected by a competent judge, Īśvarachandra Vidyāsāgara : 62 and 70, and that the second of them is actually omitted in the *Vidyullatā*. Jinasēna, though anterior in time to Vallabhadēva, has incorporated in his poem nine of the spurious verses of the *Mēghadūta*, five of which are stamped as interpolations even by so late a writer as Mallinātha.¹ This fact makes me hesitate to attach much value to the numerous various readings of Jinasēna's text, some of which, on æsthetic grounds as well, appear to me due to innovations just as much as the spurious verses. The secluded position of that home of Sarasvatī, the Kāśmīr valley, would account for the fact that Kālidāsa's work was there handed down in a purer condition to the time of Vallabhadēva, who may have had no cognizance of the corruptions which had already crept into the text on the other side of the snowy range in the time of Jinasēna. At any rate, as the present edition embraces the commentary of Vallabhadēva,

¹ See Appendix, Nos. iii-vii.

I was bound to present the text of the *Mēghadūta* in the same form in which it was known to that ancient commentator.

The commentary of Vallabhadēva, which I am now publishing for the first time, has been already utilized from MSS. by Professor Pathak¹ and Mr. Nandargikar.² But their remarks on and quotations from it are misleading, as they are based on the Nāgarī MS. D. This MS. is quite recent and contains nine spurious verses³ which are missing in the three Śāradā MSS. A, B, and C.⁴ Among the latter, A and C proved most correct and reliable, while B shares many corruptions with D. Whenever I considered it necessary to correct the commentary against all MSS. I have given their readings in a footnote.

The following abbreviations are employed in the footnotes on the text:—

A = a Śāradā MS. of the *Mēghadūta* with Vallabhadēva's commentary, purchased by me at Śrīnagar in 1885; twenty-three leaves, of which 17-23 (originally numbered 43-49) exhibit bold, very archaic characters, while 1-16 are more recent.

B = a Śāradā MS. of the same work in the Deccan College Library, Poona (No. 164 of 1875-6); twenty-four leaves.

C = a Śāradā MS. of the same work in the same library (No. 82 of 1883-4); leaves 138-160 (originally numbered 128-150).

D = a Nāgarī MS. of the same work in the same library (No. 84 of A, 1883-4); forty-nine leaves. Samvat 1857.

J = Jinasēna's *Pārśvacāhyudaya*. When necessary, Pathak's edition is distinguished by J¹, and my own MS. by J².

M = *Mēghadūta*, with Mallinātha's commentary, edited by Nandargikar.

S = Stenzler's edition of the *Mēghadūta*.

¹ Introduction, p. 11 f.

² Critical Notice, p. 10 ff.

³ Appendix, Nos. iii to x, and xiv. At the end D exhibits the text (without commentary) of Nos. xvi to xviii, and A (see. m.) the text of No. xvii.

⁴ As the entries under 'Vallabha' in Professor Pathak's synoptical table of verses are taken from D, they differ very considerably from the table on pp. xv-xix below.

Besides the four MSS. used for this edition, the catalogues register two other copies of Vallabhadēva's commentary. Of these, the MS. in the British Museum (No. 226 of Bendall's *Catalogue*) was not accessible to me, and a MS. mentioned by Bühler (*Gujarāt Catalogue*, fasc. 2, p. 98, No. 167) is reported to have been destroyed in a fire which broke out in the owner's house a few years ago.

Owing to its high poetical merit and its comparatively simple style the *Mēghadūta* is much used as a University textbook. I therefore considered it advisable to draw up a complete vocabulary, in which I have tried my best to ascertain the precise meaning of every word at every place. Only in rare cases has it been deemed necessary to differ from Vallabhadēva, whose explanation is then added in brackets. In the selection of the English equivalents of Sanskrit words, my chief guides were Monier-Williams' excellent Dictionary, in which the whole life-work of Böhtlingk is incorporated in a convenient form, and the smaller but valuable work of Apte; three prose translations of the *Mēghadūta*, by Colonel Jacob (Poona, 1870), Professor Pathak, and Mr. Nandargikar, especially the first of them, proved very helpful for the same purpose.

In conclusion, it is a pleasant duty to thank the Government of Bombay for having allowed me the use of the three Poona MSS., and Dr. F. W. Thomas, who was good enough to obtain them for me from India.

E. HULTZSCH.

HALLE (SAALE).

August 20, 1910.

CORRESPONDENCE OF VERSES IN DIFFERENT
RECENSIONS OF THE MEGHADUTA.

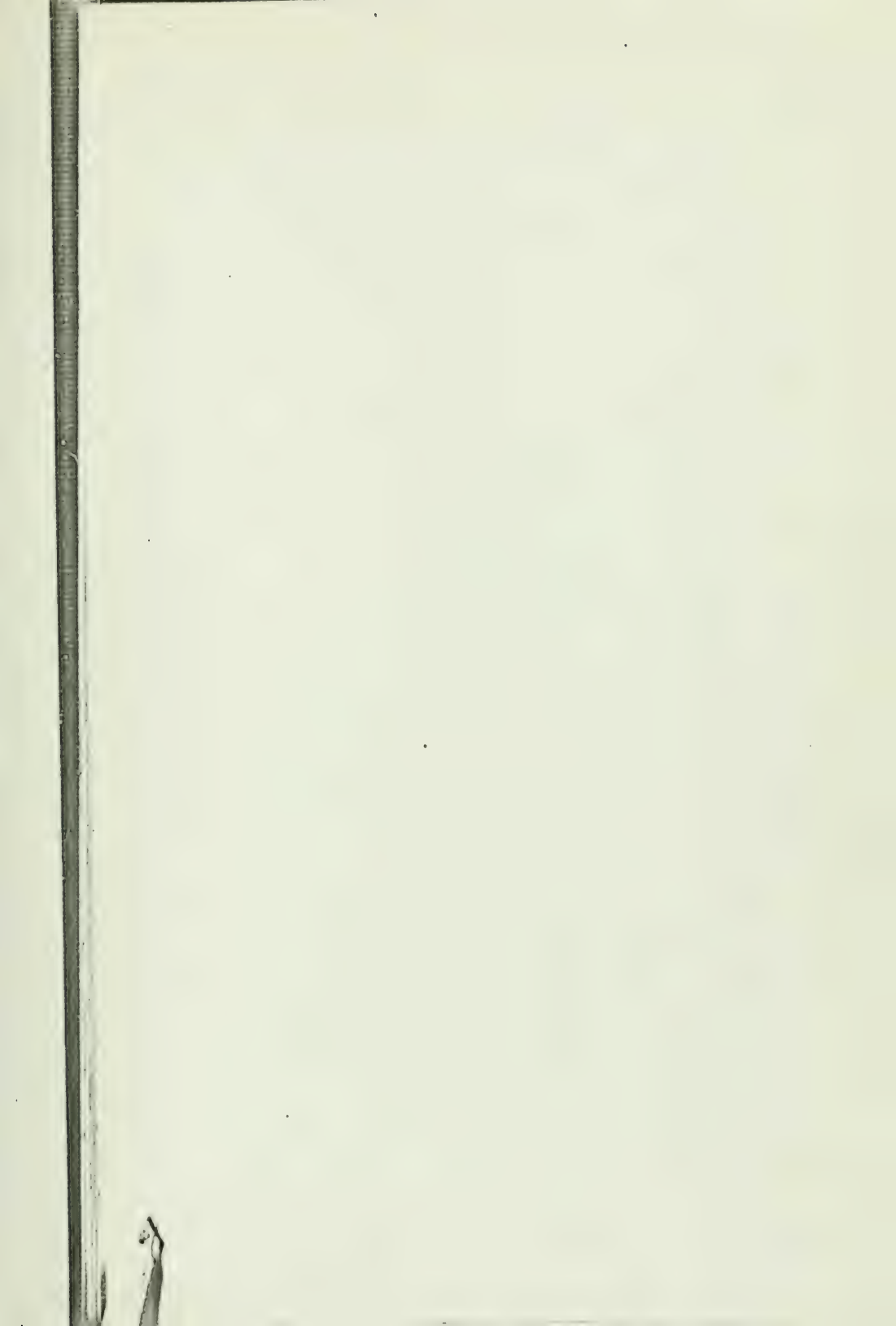
Vallabhadēva.	Mallinātha.	Vidyullalā.	Jinasēna.	Nēmitūta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	12	12	12	12	12	12	12	12	12
10	9	9	10	9	9	9	9	9	9
11	10	10	9	10	10	10	10	10	10
12	11	11	11	11	11	11	11	11	11
13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	19	18	19	18	18	18
19	19	19	19	20	19	20	20	19	19
20	20	20	20	21	20	21	21	20	20
21	21	21	21	22	21	22	22	21	21

Vallabhadēva.	Mallāthā.	Vidyāllatā.	Jinasēna	Nānālatā.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson	Gildemeister.	Stenzler.
22	23	22	22	24	23	24	24	23	22
23	24	23	23	25	24	25	25	24	23
24	25	24	24	26	25	26	26	25	24
25	26	25	25	27	26	27	27	26	25
26	27	26	26	28	27	28	28	27	26
27	28	27	27	29	28	29	29	28	27
28	29	28	28	30	29	30	30	29	28
29	30	29	29	31	30	31	31	30	29
30	31	30	30	32	31	32	32	31	30
31	32	31	31	33	32	33	33	32	31
32	36	32	24	36	33	34	34	33	32
33	37	33	35	37	34	35	35	34	33
34	38	34	36	38	35	36	36	35	34
35	39	35	37	39	36	37	37	36	35
36	40	36	38	40	37	38	38	37	36
37	41	37	39	41	38	39	39	38	37
38	42	38	40	42	39	40	40	39	38
39	43	39	41	43	40	41	41	40	39
40	44	40	42	44	41	42	42	41	40
41	45	41	43	45	42	43	43	42	41
42	46	42	44	46	43	44	44	43	42
43	47	43	45	47	44	45	45	44	43
44	48	44	46	48	45	46	46	45	44
45	49	45	47	49	46	47	47	46	45
46	50	46	48	50	47	48	48	47	46
47	51	47	49	51	48	49	49	48	47
48	52	48	50	52	49	50	50	49	48

Vallabhadēva.	Mallinātha.	Vidyullatā.	Jinasēna.	Nēmitāta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
49	53	49	51	53	50	51	51	50	49
50	54	50	52	54	51	52	52	51	50
51	55	51	53	55	52	53	53	52	51
52	56	52	54	56	53	54	54	53	52
53	57	53	55	57	54	55	55	54	53
54	58	54	56	58	55	56	56	55	54
55	59	55	57	59	56	57	57	56	55
56	60	56	58	60	57	58	58	57	56
57	61	57	59	61	58	59	59	58	57
58	62	58	60	62	59	60	60	59	58
59	63	59	61	63	60	61	61	60	59
60	64	60	62	64	61	62	62	61	60
61	65	61	63	65	62	63	63	62	61
62	66	62	64	66	63	64	64	63	62
63	67	63	65	67	64	65	65	64	63
64	68	64	66	68	65	66	66	65	64
65	69	65	71	71	66	67	67	66	65
66	72	66	72	72	69	68	68	67	66
67	76	69	67	73	73	72	72	71	69
68	75	68	74	74	72	71	71	70	68
69	74	67	73	75	71	70	70	69	67
70	78	—	68	80	75	69	69	68	70
71	79	70	79	81	76	73	73	72	71
72	81	71	80	82	78	74	74	73	72
73	82	72	81	83	79	75	75	74	73
74	83	73	82	84	80	76	76	75	74
75	84	74	86	85	81	77	77	76	75

Vallabhadeva.	Mallinātha.	Vidyādhara.	Jinasena.	Nandāta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
76	85	75	87	86	82	72	72	77	76
77	86	76	88	87	83	73	73	78	77
78	87	77	89	88	84	74	74	79	78
79	88	78	90	89	85	75	75	80	79
80	89	79	91	90	86	76	76	81	80
81	90	80	92	91	87	77	77	82	81
82	91	81	93	92	88	78	78	83	82
83	92	82	94	93	89	79	79	84	83
84	93	83	95	94	90	80	80	85	84
85	98	87	96	95	94	90	90	89	89
86	94	84	97	96	91	87	87	86	85
87	95	85	98	97	92	88	88	87	86
88	97	86	99	98	93	89	89	88	88
89	96	88	100	99	95	91	91	90	87
90	100	90	101	100	97	95	93	92	91
91	99	89	102	101	96	94	92	91	90
92	101	91	103	102	98	96	94	93	92
93	102	92	104	103	99	97	95	94	93
94	103	93	105	104	100	98	96	95	94
95	104	94	106	105	101	99	97	96	95
96	105	95	107	106	102	100	98	97	96
97	106	96	108	107	103	101	99	98	97
98	107	97	109	108	104	102	100	99	98
99	108	98	110	109	105	103	101	100	99
100	109	99	111	110	106	104	102	101	100
101	110	100	112	111	107	105	103	102	101
102	111	101	113	112	108	107	104	103	102

Vallabhadēva.	Mullinātha.	Vidyullāta.	Jinaśūa.	Nemidāta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
103	112	102	111	114	109	108	106	105	103
104	113	103	113	115	110	109	107	106	104
105	114	104	112	116	111	110	108	107	105
106	115	105	114	117	112	111	109	108	106
107	116	106	115	118	113	112	110	109	107
108	117	107	116	119	114	113	111	110	108
109	118	108	117	120	115	114	112	111	109
110	120	109	119	122	117	116	113	112	111
111	121	110	120	123	118	117	115	113	112

MEGHADUTA

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाक्षोराजिराजिते ।
भाति रुद्राक्षमालिव स नः पायान्नणाधिपः ॥ १ ॥¹

कालिदासवचः कुत्र व्याख्यातारो वयं क्व च ।
तदिदं मन्ददीपेन राजवेश्मप्रकाशनम् ॥ २ ॥

तथापि क्रियतेऽस्माभिर्मैघदूतस्य पञ्चिका ।
उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वरूपख्यातिलालसैः ॥ ३ ॥

अथ यदेतद्भवाग्याचष्टे किमेतदुच्यते । मन्वदूतश्रवणाद्यभावात्प्रहा-
काव्यमपि खण्डकाव्यवन्न भवति । तथाख्यायिकाव्यपदेशसु दूरापेत
एवात्र । प्रावृडाश्रयः प्रवासविप्रलम्भः कवेर्वर्णयितुमिष्टोऽत्र । स च
नायकमनाश्रित्य वर्ण्यमानस्तथा² रसवत्तां न धारयति । न च शृङ्गा-
रविधानम् ; गुह्यकोऽत्र नायकतयाश्रितः । तस्य च विरहोऽन्तत्त्वा-
हृत्ये मेघप्रेरणमपि³ नायुक्तमिति केलिकाव्यमित्येतत्सर्वं⁴ स्वस्थम् ॥

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः⁵
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण⁶ भर्तुः ।

¹ This verse is found only in D. The whole subsequent passage as far as verse 1 of the text is missing in A and C.

² वर्ण्यमान° B, D.

³ मेघे B, D.

⁴ °काव्यमप्येत° B, D.

⁵ स्वाधिकारात्प्रमत्तः J, M, S.

⁶ °भोग्येण A, B, C, D. The

reading of the text is required in accordance with Pāṇ. viii, 4, 13.

यद्वाश्वक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिन्नयनः पुण्यजनो रामगिर्याश्रमेषु चित्रकूटाचलतपोवनेषु वसतिं
चक्रे व्यधात् । निजपुरीमलकामपहाय तत्र वामे कारणमाह । भर्तुः
प्रभोधनदस्य शापेनासंगमितमहिमा नष्टतेजाः । कीदृशेन । कान्ताविर-
हशुरूणा प्रियाविरहदुःसहेन । तथा वर्षभोग्येण¹ संवत्सरमनुभावेन ।
किमिति तेनास्य शापोऽदायीत्याह । स्वाधिकारप्रसक्तो निजव्यापाराव-
लिप्तः । स हि जायायां व्यसनित्वात्स्वमधिकारमनपेक्षमाणो राजराजेन ।
तथैव तव वर्षं विरहोऽस्तु । महिमा ते नश्यत्विति शप्तः । रामाद्रिमतः
स आश्रयो । कीदृशेष्वश्रमेषु । जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु सीतामञ्ज-
नपवित्रतोयेषु । यद्ध्यामितमर्हन्निसिद्धिं तीर्थं प्रचक्षते² । राघवसंनि-
धानेऽपि सीतायाः प्रशंसा शृङ्गाराश्रयत्वेन काव्यस्य चिकीर्षितत्वात् ।
तथा स्निग्धा अपरुषाश्चायाप्रधानास्तरवो येष्विति सेव्यत्वकथनम् ।
वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः । काला अत्यन्तसंयोगे चेत³ समासः । रामगिरिरत्र
चित्रकूटः । न तु च्छय्यमूकः । तत्र सीताया वामाभावात् । सर्वत्र
मग्धाकाला वृत्तम् । प्रयासविप्रलभो रसः ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्री कतिचिद्वलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे⁴ मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

ततोऽसौ यद्यः कतिचित्सप्ताष्टान्मासातीत्यातिवाह्य तस्मिन्नद्री
चित्रकूटे मेघं ददर्शान्लोकितवान् । अबलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः ।
अतश्च दीर्घान्मात्कनकवलयभ्रंशेन सीवर्णकटकपातेन रिक्तप्रकोष्ठः शून्य-
भुशः । कामी व्यसनी । कीदृशम् । आश्लिष्टसानुमालिङ्गिताद्रिप्रस्थम् । अत-

¹ भोग्येण A, B, C, D; cf. p. 1, note 6. ² Kumārasaṁbhava, vi, 56. ³ Pāṇ. ii, 1, 28, 29. ⁴ प्रथमदिवसे J, M, S.

स्य वप्रकीडार्थं तटाघातकेलिनमित्तं परिणतो दत्तप्रहारो यो गजस्तद्व-
त्प्रेक्षणीयं दृश्यम् । सानुलप्रेभनिभमित्यर्थः । कदा । आपाठस्य प्रगमदिवसे
समाप्तिदिने यीष्मावसाने । केचिन्नु शकारथकारयोर्लिपिसारूप्यमोहात्
प्रथम इत्युचुः कथं कथमपि चेतमेवार्थं प्रतिपन्नाः । वर्षाकालस्य प्रसूतत्वा-
दादिदिनमित्येतत्त्वतीव विरुद्धम् ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-¹
रन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

तस्य जीमूतस्य पुरोऽयतः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य वैश्रवणस्यानु-
चरो भृत्योऽन्तर्वाप्योऽसुकण्ठः किमप्यज्ञायमानं वसु चिरं दध्यावचि-
न्तयत् । कीदृशस्य । केतकाधानहेतोः केतकाख्यपुष्पजननकारणस्य ।
प्रावृषि तेषामुद्भवात् । अथ जलददग्नमात्रेण कस्मादस्यान्तर्वाप्यत्वं ध्यानं
चेत्याह । सुखिनोऽप्यविद्युक्तस्यापि मेघालोके वर्षाकाले चेतोऽन्यथावृत्ति
सविपर्ययमनन्योत्कण्ठासंकुलम् । किं पुनः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि प्रियतमाख्ये
जने दूरवर्तिनि मति । वर्षासमयमागतमवलोक्य स्वस्था अपि यत्रोत्क-
ण्ठन्ते तत्र विरहिणां का कथेत्यर्थः । कण्ठाश्लेष एव प्रणयोऽर्थिता विद्यते
यस्य । मेघा आलोक्यन्ते यस्मिन्निति वर्षाः । स्वरूपात्प्रच्युतावस्थमन्यथा-
वृत्ति ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी²
जीमूतेन स्वकुशलमयी हारयिष्यन्नवृत्तिम् ।
स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

¹ कीतुकाधान° J, M, S.

² °नार्थं S.

ततोऽसी गुह्यकस्तस्मै मेघाय स्वागतं व्याजहार । शोभनमागतं ते
 ऽस्त्वित्यवधीत् । प्रीतिप्रमुखार्णि स्नेहपूर्वकारिण वचनानि यत्र स्वागते
 तथाथा । भद्र स्वस्थोऽसि । कुशलं ते सर्वत्र । विश्रम्यताम । पवित्रीक्रिय-
 तामिदं स्थानमिति । कीदृशीऽसी । जीमूतेन मेघेन स्वकुशलमयीमात्म-
 श्रेयोरूपां प्रवृत्तिं वार्त्तां हारयिष्यन्नाययिष्यन् । यतोऽसी दयिताया
 जीवितान्म्वनं प्राणसंधारणमर्थयते । भर्तृकल्याणार्धिगमाद्धि प्रियतमानां
 समाश्रामो जायते । कीदृशाय तस्मै । सरसैः कुटजकुमुभैः कल्पितार्थाय
 विहृतपूजाय । अत एवासी प्रीतः । आपाठस्य प्रशमादिवस इति¹ य
 एवार्थ उक्तः स एव प्रत्यासन्ने नभसोत्वनूदितः । नभाः श्रावणः । यदि
 वा जलदनिचितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनीव नभसि गगन इति व्याख्य-
 यमिति केचित् । गगन एव जीमूतो वार्त्तां नयति । स हि प्रीतिं कुर्वन्ना-
 ययति । प्रीत्या हारयिष्यन्निति णिजुत्पत्तिः । ततो नृद् श्रेपे चेति²
 षकारात्क्रियार्थायामुपपदे नृद् । प्रवृत्तिं हारयितुं स्वागतं व्याजहा-
 रेत्यर्थः । जीमूतेनेति हृक्कोरन्यतरस्यामिति³ पञ्चे यथाप्राप्तं कर्तृत्वम् ।
 तस्मा इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति⁴ संप्रदानवचनम् ॥ ४ ॥

नन्वचेतनस्य मेघस्य दूत्यं कथमित्याह ।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
 संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
 इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
 कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

गुह्यकः पुण्यजन औत्सुक्यादुत्कण्ठावशादित्येवमपरिगणयन्नविमृशंसं
 मेघं ययाचे प्रार्थयत । किमित्याह । क्व मेघः क्व संदेशार्था वार्त्तावस्तूनि ।
 मेघस्तावधूमज्योतिःसलिलमरुतां समुदायः । धूमादिमयान्यचेतनानि
 ह्यभ्राणि । संदेशार्थाः पटुकरणीयतुरेन्द्रियैः प्राणिभिर्मानवैः प्रापणीया
 जेतुं शक्याः । न तु निर्बुद्धिभिः । कथं तद्येतदसी न विमृष्टवानित्याह ।

¹ See verso 2.

² Pāṇ. iii, 3, 13.

³ Pāṇ. i, 4, 53.

⁴ Vārttika on Pāṇ. i, 4, 32.

⁵ प्रकृतिरूपणां J, M, S, D.

यस्माद्ये कामार्ता मदनवागुरापीडितास्ते चेतनाचेतनेषु सिंहपादपादिषु
प्रणयकृपणाः प्रार्थनादीना भवन्ति । न हि ते विषयमविषयं वा विवेक्तुं
समर्था इति भङ्गा कविः स्वदोषं निरस्यति ॥ ५ ॥

तामेव याञ्चां चाटुपूर्विकामाह ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां¹

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याञ्चा वन्ध्या² वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

यतस्त्वामहमेवंविधं वेदातोऽहं प्रार्थित्वं प्राप्तः । कीदृशम् ।
पुष्करावर्तकानां प्रलयमेघानां वंशे कुले जातमिति कुलीनत्वोक्तिः ।
तथा मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषममात्यपुरुषमिति प्रभावकथनम् ।
प्रकृतिषु ह्यमात्याः प्रधानभूताः । इन्द्रस्य च मेघा एव प्रियकराः ।
प्रकृतिषु प्रकृतिश्चासाविति वा पुरुषः प्रकृतिपुरुषः ॥ स्वाम्यमात्यौ च
राष्ट्रं च कोशो दुर्गं बलं मुहूर्त । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमु-
च्यते ॥ कामरूपं मनोज्ञं स्वेच्छारूपं वा । वङ्गरूपत्वान्मेघानाम् । तदेव
वच्यति । पुष्पमेघोक्ततात्वेति³ । अत एव विधिवशाद्दहं दूरबन्धुरसंनिह-
तदारस्त्वर्थित्वं गतो याञ्चाकरः संपन्नः । यथेवंगुणयुक्तोऽहं तर्हि
किमित्येतावता मय्यर्थनेत्याह । यस्माद्दधिगुणे कुलादिगुणोत्कृष्टे पुरुषे
याञ्चा वन्ध्या निष्फला वरं भद्रम् । अलज्जावहत्वात् । न त्वधमे निकृष्टे
लब्धकामा प्राप्तेष्टार्थापीति । भिन्नलिङ्गत्वेऽपि सामान्योपक्रमात्सामाना-
धिकरण्यम् । यथा । वरं कूपशताद्वापीत्यादी⁴ ॥ ६ ॥

न च तवास्मदर्शनानङ्गीकरणं⁵ युक्तमित्याह ।

संतप्नानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रीधविश्लेषितस्य ।

¹ पुष्कला° J.

² मोघा J, M, S, D.

³ Manu, ix, 204.

⁴ See verse 43.

⁵ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's

Indische Sprüche, No. 5959. ⁶ °दर्शनङ्गी° A; °दर्शानङ्गी° B, C.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधीतहर्म्या ॥ ७ ॥

हे पयोद संतप्रानामस्युदानेन त्वं यदा शरणं त्राणं भवसि तन्नमापि
विरहसंतप्तस्य संदेशं वार्तां प्रियायाः सकाशं हर नय प्रापय । धनपति-
क्रोधविशेषितस्थिति संतप्तत्वप्रतिपादनम् । क्व मया गन्तव्यमित्याह ।
गुह्यकाधिपानां वसतिरलका नाम पुरी ते गन्तव्या यातव्या । न च सा
दुर्ज्ञानेत्याह । वाह्योद्याने कनासोपवने । वाह्यं च तदुद्यानं च । तत्र
स्थितो यो हरस्तस्य शिरश्चन्द्रिकया धीतानि हर्म्याणि यत्र सा दिनेऽपि
विषानितसोधा । त रति कृत्यानां कर्तारि वा ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः^१ ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादस्योऽप्यहमिव^२ जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

वातमार्गं खमुद्गतं भवन्तं पान्याङ्गना विरहिण्योऽलकानुत्तिष्य
द्रुच्यन्ति । यतः प्रत्ययादश्वसन्त्यः । अयं जीमूत
उद्धितः । अत्रावश्यमस्मत्प्राणेश्वरं रागनाव्यमिति । तद्दर्शनमात्रे कस्मादाशा
कृतव्याह । स्वयि संनद्धे कृतोयोगे सति वियोगाकुलां प्रेयसी क उपेक्षेत
विरहयेत् । यद्यस्योऽपि जनस्तादृशी न स्यात् । कीदृशः । मादृशः^३
पराधीनवृत्तिः^४ । अथ वा कोऽस्यो जनो जायामुपेक्षेत्यत्र संबन्धः ।
स्वाधीना हि कान्ताभिः सह रममाणाः प्रावृषमतिवाहयन्ति । संनद्धादयः
शब्दा एवमादावीपचारिकाः ॥ ८ ॥

^१ दुर्ज्ञानेति वक्तुमाह B. ^२ Pāṇ. ii, 3, 71. ^३ अश्वसत्यः M, S.

^४ अप्ययमिव J. ^५ मादृश एव A. ^६ A adds भवेत्;
B and D read यदि मादृशी दुर्भगोऽस्योऽपि परायत्तो [D inserts
जनो] भवेत्. C omits the text and commentary of verses 7
and 8.

इदानीं प्रायेणोपदेशमाह ।

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलामु ।
काले काले भवति भवता^१ यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाप्यमुष्णम् ॥ ९ ॥

अमुं शैलं चित्रकूटमालिङ्ग्यापृच्छस्व सोत्कण्ठं ज्योत्कुरु । यतः प्रिय-
सखमिष्टमित्रम् । मेघानां ह्यद्रयः सुहृदः । ततस्तोषामुदयात् । सखा च
गमनकाले ज्योत्क्रियते । कीदृशममुम् । तुङ्गमुन्नतम् । तथा सर्वजनपूज्य
रामपदे रामपादभेखलामु नितम्बभागेष्वङ्कितं मुद्रितमिति पावन-
त्वोक्तिः । सखिधर्ममाह । यस्याद्रेः काले काले सर्वस्मिन्सनागमसमये
त्वया सह संयोगमेत्य चिरविरहजमुष्णं वाप्यमूष्माणं त्यजतः स्नेहव्यक्ति-
र्भवति । यः स्निह्यतीत्यर्थः । पर्वता हि जलद्वृथ्या स्निग्धा भवन्ति वाप्यं
च मुञ्चन्ति । एतदेव सुहृत्त्वं यच्चिरेण सखीं दृष्टे वाप्यस्नेही जायेते ।
आपृच्छस्वेत्याङि नुप्रच्छोरित्यात्मनेपदम्^२ । प्रियश्चासौ सखा चेति
प्रियसखः । राजाहः सखिभ्यष्ट^३ । संयोगमेत्येति वाप्यमोचापेक्षं पीर्यकालं
स्नेहक्रियापेक्षं वा ॥ ९ ॥

न च त्वमेकाकी भविष्यसीति शुभनिमित्तकथनात्साधयन्नाह ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्तोयगृध्रुः^४ ।
गर्भाधानस्थिरपरिचया^५ नूनमावड्मालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

यद्येदं शुभमीच्यते तथा निश्चितं नेत्रमुन्दरं स्वामाकाग्ने बलाकाः
सेविष्यन्ते श्रयिष्यन्ते । किमितीत्याह । हितो वातो यथा त्वां मन्दं मन्दं
प्रेरयति यथा चायं चातको मयूरो मधुरं कूजति । वामो वामपार्श्वस्थो
बल्युवादी वा । तोयगृध्रुर्जलमभिलाषुकः । वार्षिकलिङ्गदर्शनाद्बलाका

^१ भवतो J, M. ^२ Vārttika on Pān. i, 3, 21. ^३ Pān. v, 4, 91.

^४ चातकस्ते सगन्धः J, M, S. ^५ °क्षणपरिचयान् J, M, S, D.

अप्यायास्यन्तीति प्रावृडधर्मोऽयम् । कीदृश्यस्ताः । गर्भाधानेन स्थिरः
परिचयो यामां ताः । मेघगर्जितेन हि ताः सगर्भा भवन्तीति वार्त्ता¹ ।
आवृद्धमाला रचितपद्मयः । मन्दं मन्दमित्याधिक्ये द्वित्वम्² ॥ १० ॥

न च तव निरर्थकः क्लेशो भविष्यतीत्याह ।

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशावन्धः कुमुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपातप्रणयि³ हृदयं विप्रयोगे रूणद्धि ॥ ११ ॥

तां भ्रातृजायां मित्रभार्यां निश्चितमव्यापन्नाममृतामीक्षिष्यसे । कीदृ-
शीम् । दिवसगणनातत्पराम् । कियान्कालो गतः । कियान्त्रिष
इत्यधिगणनापरायणाम् । यत एकपत्नी पतिव्रताम् । एकः पतिर्यस्याः
सा ताम् । एवंविधां चेत्कथं तर्ह्यव्यापन्नामित्याह । यस्मान्नारीणां
प्रियविरहे हृदयमाशावन्धः प्रायेण रूणद्धवल्यते । यतः कुमुमसदृशम् ।
अत एव सद्यःपातप्रणयि तत्त्वणविनाशोन्मुखम् । एवंविधमव्याप्या
धार्यते । नूनमस्माकं पुनः प्रियेण संयोगो भावीति । आशावन्ध आशा-
वन्ध इव । यथाशावन्धो जालकारकृततन्तुनिकरः कुमुममपि शुष्कं
वातेरितं रूद्धे । चण्दः पूर्ववाक्यापेक्षया समुच्चये । एवमन्यत्र । प्रणयः
प्रीतिरन्मुखता । एकपत्नीमिति नित्यं सपत्न्यादिष्विति⁴ डीव्नकारौ ।
भ्रातृजायाशब्दे अतो विद्यायोनिबंधेभ्य⁵ इत्यनुगभावश्चिन्त्यः ॥ ११ ॥

सहायान्तरसंपत्तिमाह ।

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलिन्धामवन्ध्यं⁶
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणमुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

¹ Cf. Windisch, *Buddha's Geburt*, pp. 25 and 223. ² Cf. p. 10, line 1. ³ सद्यःपाति J, M, S. ⁴ Pāṇ. iv, 1, 35. ⁵ Pāṇ. vi, 3, 23. ⁶ •मुत्सिलिन्धामवन्ध्यं A, B, C; •मुच्छिलीन्धामवन्ध्या J, M; •मुच्छिलीन्धातपचां S; •मुच्छिलिन्धातपचां D. Cf. Hēmachandra's *Anēkārthasamgraha*, iii, 605 f., and *Uṇādigana-sātra*, 396.

आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ १२ ॥

तत्त्वदीयं ध्वनितमाकर्ण्य तव राजहंसा अनुचराः कैलासाद्रिपर्यन्तं भविष्यन्ति । यतो मानसोक्ता मानसोन्मनसः । प्रावृषि हि ते शरणार्थं तत्र यान्ति । किं तन्नर्जितमित्याह । यन्महीमवनिमुच्छ्लिन्धामुद्भूतशिलिन्ध्राख्यकुमुमां विधातुं प्रभवति शक्नोति । तानि हि भेधगर्जितेन जायन्ते । अत एव तद्वन्धं सफलम् । श्रवणसुभगं कर्णमुखकारोति चाटुपदम् । कीदृशा हंसाः । विसानां किमनयानि तेषां हेदः खण्डः स एव पाथेयमध्वभोजनं विद्यते येषां ते तथोक्ताः । विसकिसलयच्छेदवा पाथेयवन्त इति विग्रहः । आ कैलासादित्यव्ययीभावो विभाषितः^१ ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु^२ कथयतस्त्वत्प्रयाणानुकूलं^३

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्^४ ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य^५ ॥ १३ ॥

हे जलद मम गदतोऽध्वानं तावद्भवन्नमनहितमाकर्णय । तदनन्तरं श्रोत्रपेयं कर्णानन्दनं संदेशं श्रोष्यसि निशमयिष्यसि । कीदृशं मार्गमित्यानुकूल्यमाह । खिन्नः खिन्न इति । आन्तः^६ संस्त्वं यत्र मार्गेऽद्रिषु पदं न्यस्य क्रमं निविष्य गन्तासि यास्यसि क्षीणप्रायस्य नदीनामगुरु तोयमुपयुज्य पीत्वा शोभं यास्यसि । पानविश्रामो हि पथि सुतरामुपयुज्येते । तदनुतदुपरीत्यादयः पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्साधवः । अव्ययेन हि षष्ठीसमाप्तौ निविध्यते^७ । श्रोत्रपेयमिति कृत्वरधिकार्थवचने^८ । खिन्नः खिन्न इत्यादावाधिके द्वित्वमिति कर्मधारयवत्त्वात्सुब्लुप भवति^९ ।

^१ Pāṇ. ii, 1, 13.

^२ मत्तः शृणु J.

^३ मुद्गुपं J, M, S, D.

^४ श्रव्यवन्धम् J.

^५ चोपयुज्य M, D.

^६ विश्रान्तः A, B, C, D.

^७ Pāṇ. ii, 2, 11.

^८ Pāṇ. ii, 1, 33.

^९ Pāṇ. viii, 1, 11 ;

i, 2, 46 ; ii, 4, 71.

आधिक्ये च द्वित्वमात्रेदितमिति महत्या संज्ञया¹ ज्ञापितम् । गन्तासीति
मुट् । परिनिध्वति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥

मार्गप्रारम्भमाह ।

अद्रेः गृह्णं हरति पवनः किं स्वित्युन्मुखीभि-
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं² मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोद्मुखः खं

दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेहान³ ॥ १४ ॥

अस्मात्प्रदेशात्त्वमुत्तराभिमुखः खमुन्नच्छ । सरसा निचुला वेतसा
यचेति प्रावृद्धोर्णनम् । त्वं कीदृशः । चकितचकितं सत्रासमुद्वक्त्राभिर्मुग्ध-
सिद्धवधूभिरित्यं दृष्टोत्साहो दृष्टोद्यमः । कथमित्याह । पवनो वायुः किं
स्विदचलनिखरं हरत्यपनयति । अतश्च पातशङ्कया चकितत्वम् । अत
एव मुग्धत्वम् । किं कुर्वन् । दिङ्गागानामाशाकरिणां पथि स्थूलहस्ताव-
लेहान्महाकरग्रहान्वर्जयन् । ते हि तं प्रतिद्विरदभान्त्या यहीतुमिच्छन्ति ।
दिङ्गागाश्च पातालादारभ्य । यदाह । मन्दाकिन्याः पथः श्रेष्ठं दिग्वार-
णमदाबिनम⁴ । तथा । नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गामदिग्गजे⁵ ।
चकितचकितमिति प्रकारे द्वित्वम्⁶ ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकरं⁷ इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकायात्प्रभवति धनुषखण्डमाखण्डलस्य⁸ ।

येन श्यामं बपुरतितरां कान्तिमापस्यते ते

बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य⁹ विष्णोः ॥ १५ ॥

¹ Pāṇ. viii, 1, 2. ² °दृष्टोच्छाय° S, D. ³ °लेपान्
J, M, S, D. ⁴ Kumārasambhava, ii, 44. ⁵ Raghuvamśa,
i, 78. ⁶ Pāṇ. viii, 1, 12. ⁷ रत्नच्छाय° J. ⁸ धनुःखण्ड°
J, M, S; but see p. 11, note 2. ⁹ °वेषस्य J, M, S, D;
cf. Mañkha's Kōśa, 541.

एतत्पुरस्तादये वल्मीकायात्पिपीलकोत्खातमृत्कूटप्रान्तादाखण्डल-
 स्येन्द्रस्य धनुष्वण्डं चार्पकदेशः प्रभवत्युत्पद्यते । सर्पगर्भं वल्मीकमिति
 मुरचापस्य प्रावृषि प्रभव इत्यागमः¹ । कीदृशं तत् । अनेकवर्णात्वाद्वृक्षा-
 याव्यतिकर इव बद्धविधमणिकान्तिसंपर्कवत्प्रवर्णीयं रम्यम् । येन च तव
 कृष्णं शरीरमिततरां कान्तिमापस्यते । यथा बद्धवर्णस्य हरेः प्रसरत्का-
 न्तिना पिच्छेन वपुः कान्तिमाप्नवत् । गोपा हि प्रायेण श्वरवन्मयूरपि-
 च्छधारिणः । प्रमङ्गाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियत इति मार्गाप-
 देशेऽपि नास्य श्लोकस्थानवसरः । व्यतिकरो मिश्रीभावः । धनुष्वण्ड
 इति नित्यं समास इति² पत्वम् ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः³

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कपणमुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं⁴

किञ्चित्पश्चात्प्रवलय गतिं भूय⁵ एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालमुद्गारं⁶ क्षेत्रं किञ्चिन्नागारुह्य पश्चादनन्तरमुत्तरेणोत्तरस्यां
 दिशि भूयो बद्धतरं गतिं प्रवलय व्यावर्तय । मालं हि दक्षिणाशाख्यं
 तेन चोत्तरागा गन्तव्येति गतिप्रवलयनम् । मालारोहणं वृष्ट्या वधूप्रीत्यर्थम् ।
 मालेन हि तदुपरिभवमाकाशं लक्ष्यते । कीदृशस्त्वम् । वृष्टिदानात्त्वय्या-
 यत्तं कृषिफलमित्यतो हेतोर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः साभिजापं
 दृश्यमानः । कीदृशैः । यास्यत्वाद्भूविलासानभिज्ञैः । अत एव प्रीतिवशा-
 त्स्निग्धैररुहैः । कीदृशं मालम् । सद्यस्तत्क्षणां सीरेण हलेन यदुत्कपणं
 विलेखनं तेन मुरभि मुगन्धि । हलोत्कृष्टा हि भूर्जलदजलकणव्यतिकरा-
 त्पुरभिर्भवति । प्रवलनं स्फिरणम् । उत्तरेणेत्येनवन्तः⁷ ॥ १६ ॥

¹ Cf. Nandargikar's Notes, p. 20, lines 9-12. ² Pāṇ. viii,
3, 45. ³ भूविकारानभिज्ञैः J, M. ⁴ मालं A, B, C.

⁵ किञ्चित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय J, M, S, D. ⁶ For *uḍḍāra*, 'an
alluvial plateau', see *Rājatarāṅgī*, translated by Stein, vol. ii,
p. 425 f. ⁷ Pāṇ. v, 3, 35.

त्वामासारप्रशमितवनोपप्रवं साधु मूर्धा
 वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
 न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
 प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ ११ ॥

अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं भवन्नं सानुमानद्विराम्रकूटो मूर्धा शृङ्गेण
 साधु सम्यग्वच्यति धारयिष्यति । यत आसारणं प्रशमितवनोपप्रवस्त्वम् ।
 त्वया ह्यस्य वेगवर्षेण दानाग्निर्निर्वापितः । किमित्येतावता शिरसा
 वहनमित्याह । न क्षुद्रोऽपीत्यादि । संश्रयाय वामार्थं मुह्यथायाते सति
 क्षुद्रोऽपि दुर्जनोऽपि विमुखो न भवति । किं पुनर्यस्तथा तेन प्रकारे-
 णोच्चैरुन्नतः । कुतः । प्रथमसुकृतापेक्षया । आदावेतेन मे महदुपकृतम् ।
 रदानामेतस्याहं प्रत्युपकरोमीति पूर्वोपकारप्रत्यानोचनया न पराङ्मु-
 खीभावः । क्षुद्रः खलो ह्रस्वश्च । उच्चैः प्रांशुर्महामनाश्च । वच्यतीति वहं
 रूपम् । सानुमानोपर्वतः । तथेत्यनेनोच्चैस्त्वस्य प्रसिद्धिमाह ॥ ११ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननामै-
 स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
 नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
 मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपारुः ॥ १८ ॥

त्वयि शृङ्गमुन्नते सत्याम्रकूटोऽचलो निश्चितं सुरयुगलालोकनीयां
 रस्यां दशामापत्यते । यतः परिणतफलद्योतिभिः पक्वाम्रशोभिभिर्वना-
 म्रवृषैश्छन्नोपान्तश्छादितपर्यन्तः । त्वमपि स्निग्धवेणीसवर्णोऽरूढकेश-
 कलापकालः । अतश्च कृष्णचूचुकः समस्तपीतश्च महीकुच इवेत्युपमा ।
 अत एव देवद्वंद्वदर्शनम् ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे^१ मुहूर्तं
 तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं^२ वर्त्म तीर्थः ।

^१ तस्मिन्निश्चिता J.

^२ तोयोत्सर्गद्रुत° S.

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

अथमुखादीनां वनेचराणां कान्ताभिः सेवितगहने तत्राद्री षण्णं
स्थित्वा तदनन्तरं वर्त्म मार्गमवतीर्णस्त्वं रेवां नर्मदामालोकयिष्यसि ।
कीदृशीम् । उपलविषमे विन्ध्याद्रेः पादेऽधोभागे विशीर्णां विचित्राम् ।
अतश्च भक्तिच्छेदैर्विच्छित्तिविभागैर्दत्तां गजवपुषि भूतिं मुधामिवेलुपमा ।
तोयोत्सर्गेण जलत्यागेन द्रुततरा चतुरा गतिर्यस्येति वर्त्मतरणे कारणम् ।
वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक् । वाङ्मलकात् १ ॥ १९ ॥

तस्यास्ति क्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
जम्बूपराडप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्यति त्वां
रिक्तः सर्वां भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

तस्या रेवाया जलमादाय गृहीत्वा त्वं यायाः । यतो वान्तवृष्टि-
रुत्पृष्टतोयः । कीदृशं जलम् । तिक्तः कटुकैर्वनगजमदैर्वासितं सुरभीकृतम् ।
विन्ध्यो हि गजावासः । तथा तीरजेन जम्बूपण्डेन जम्बूवनेन प्रतिहतरयं
जडीकृतवेगमिति मुयहत्वोक्तिः । रेवा हि वेगगामिनी । अनेन गुणमाह ।
हे घनाश्रुः पानादन्तःसारं परिपूर्णं सन्तं माहृतस्त्वां तुलयितुं परिच्छेत्तुं
न प्रभविष्यति । यस्मात्सर्वं एव कश्चिद्रिक्तः शून्योऽर्थरहितो लघुर्भवत्य-
वमानास्यदत्तं याति । पूर्णता तु गौरवाय भवति । आढ्यो हि
सर्वेणाद्रियते । तेन तव जलेन गुरुत्वे सति नानिलात्परिभवप्राप्तः ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्वानुकच्छम् ।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं^३ गन्धमाघ्राय चोर्ष्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

^१ Pāṇ. vi, 3, 14.

^२ °जम्बुकुञ्ज° J, M, S, D.

^३ जग्ध्वा° M.

जलजलवमुचस्त्रोयकणवर्षिणस्तव सारङ्गा मयूरा मार्गं सूचयिष्यन्ति
चिह्नं ह्यिष्यन्ते । नूनमनेन पथास्मत्सुहृज्जीमूत आयात इति । तीर्हि मेघा-
न्त्रोयकणाः पातव्या इति तदनुमरणम् । स्वादादिहृतचित्तत्वाद्ब्रजंथासी
तर्भं ललित इति मार्गोन्नयनम् । किं कृत्वा सूचयिष्यन्तीति चिह्नान्याह ।
अर्धं रूढैः सामिपैः केसरैर्हरितकपिशं नीलपिङ्गं नीपकुसुमं दृष्ट्वा ।
तद्धि वर्षासु गवजलपातं विना न जायते । तथाविर्भूतप्रथममुकुला
उत्पन्नायकोरकाः कन्दलीलता अनुकच्छं तीरसमीपे दृष्ट्वा । ता हि
वर्षासु फुलन्ति । तथा दग्धारण्येषु निदाघस्रष्टकाननेष्वधिकसुरभिं गन्धं
पृथिव्या आघ्राय शिहित्वा । जलकणपाताद्धि तत्र सौगन्ध्याविर्भावः ।
जलजलवमुच इति मेघविशेषणं न तु जसन्तम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सनयनजलैः^१ स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यतः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

अस्मद्विस्तार्यं त्वरितमपि जिगमिषोस्तव ककुभकुसुममुगन्धी सर्वस्मिन्न-
द्वी तवाहं कालहारमुत्पश्यास्युत्पेचे । कुत इत्याह । यस्मात्प्रियमिदं
शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः सनयनजलैर्नैत्रोदकयुक्तैः केकाः स्वागतीकृत्य वाग्भिः
स्वागतं कृत्वा प्रत्युद्यत इत्युक्तिप्रत्युक्तिवशात्कालक्षेपः । अतश्चार्थये त्वाम् ।
अस्मदर्थं कथमपि भवान्गन्तुं व्यवस्येद्वायामं कुर्यात् । अहमार्तस्त्वं
चोद्यत इति भावः । सनयनजलत्वमत्र चिरेण मित्रालोकनात् ॥ २२ ॥

पारादुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलयामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने फलपरिणतिशयामजम्बूवनान्ताः^२

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

^१ सजलनयनैः J, M, S, B, D.

^२ परिणतफलश्यामं J, M, S, D.

त्वयि निकटे सति दशार्णाख्या जनपदा एवंविधाः संपत्त्यन्ते भविष्यन्ति । कीदृशाः । केतकेः पुष्यः पाण्डुच्छायाः शुक्रशोभा उपवनवृत्य उद्यानकण्ठयो येषाम् । सितत्वात्केतकानाम् । सूच्या गर्भकण्ठकेन भिन्नैर्विदारितैः । तेषां ह्यन्तःस्था सूचिर्भित्त्वा विनिर्याति । तथा गृह्वलिभुजां काकानां नीडारक्षीरालयक्रमैराकुलानि व्याप्तानि ग्रामचैत्यानि येषु । वर्षभयाद्धि पक्षिणः प्रावृषि नान्यत्र निर्यान्ति । चैत्यं बुधालयः । यदि वा महाभोगप्रज्ञाततमो वनस्पतिश्चित्यः । तथा फलानां परिणत्या पाकेन श्यामा जम्बूवनान्ता यत्र । कपित्यानीव हि जम्बूफलानि पाकेन श्यामायन्ते । कतिपयदिनस्थायिनश्च हंसा येषु । मेघालोके मानसगमनात् ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं^१ कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्न-^२
त्सभूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि^३ ॥ २४ ॥

तेषां दशार्णानां विदिशाख्यां राजधानीं गत्वा तत्क्षणमविकलं परिपूर्णं कामुकत्वस्य फलं त्वं लब्धा प्राप्स्यसि । कुत इत्याह । यद्यस्माद्धेत्रवत्याः सरितस्तदेवंविधं पयः पास्यसि । कीदृशम् । तीरोपान्ते स्तनितेन पक्षिकूजितेन स्वलितेन वा सुभगं सुन्दरं स्वादु इत्थं चलोर्मि स्वलितवीचि । अत एव सभूभेदेन मुखेन तुल्यम् । अत एव कामित्स्वफललाभः । कामी हि कामिन्याः कुटिलभु वक्त्रं स्वादु धयति । ऊर्मिणां भुव उपमानम् । यदिति हेतुपदम् । तदिति पयोनिर्देशः । विदिशाशब्दः पृषोदरादिः^४ । लक्षणं नाम । लब्धेति तृत्तन्तः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-^५
स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

^१ फलमपि महत् J.

^२ यत्र J, •युक्तं S, D.

^३ •लोर्म्याः J.

^४ Pāṇ. vi, 3, 109.

^५ विश्रान्ति° J.

यः परयस्वीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

तत्र विदिगायां नीचेराख्यमद्रिं विश्रामार्थं त्वमधिवसेरधितिष्ठे-
राश्रयेः । कीदृशम् । प्रीढपुष्पर्विकसितकुमुभिः कदम्बतरुभिर्हेतुभिस्तव
मुहदः संश्लेषात्युलकितमिव रोमाश्रितमिव । पुष्पस्य हि कदम्बकुमुमस्य
रोमशोभा जायते । केचित्प्रप्रीडेति पेटुर्मुकुलितत्वाच्च पुलकाकारता-
माङ्गः । यथाद्रिर्नागराणां विदग्धानामुद्दामानि प्रचण्डानि यौवनानि
शिलावेश्मभिः प्रख्यापयति । यतः पण्यस्वीरतिपरिमलोद्गारिभिर्गणिका-
मुरतामोदमोचिभिः । विश्रामशब्दः कवीनां प्रसादजः ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन्वज्र वननदीतीरजातानि सिञ्च-¹
न्नुद्धानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।
गरुडस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

तत्र विश्रान्तः सन्ननन्तरं त्वं यायाः । किं कुर्वन् । वननदी काननसरि-
त्नदीविशेषो वा । तत्कूलेभवान्युपवनानां यूथिकाजालकानि हरिणी-
गुल्फ्रात्रवज्रलकर्णरुचन् । पुष्पलावीमुखानां मालाकाराङ्गनामुखानां
छायादानाद्देतोः क्षणमात्रं परिचितः मुहत् । तापापहरत्वात् । कीदृ-
शानां मुखानाम् । कपोलयोर्यः स्वेदो घर्मस्तस्यापनयनेनोत्पुंसनेन या
रुजा बाध उपमर्दस्तथा क्लान्तकर्णोत्पलानां स्नानश्रवणकुवलयानाम् ।
रुजात्रोत्पलानामिव । भिदादित्वाद्ङ² । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः ।
कर्मण्यण³ ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशं
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

¹ नगनदी° S, D; °तीरवानां निषिञ्च° J. ² Pāṇ. iii, 3, 104.

³ Pāṇ. iii, 2, 1.

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र^१ पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि^२ ॥ २७ ॥

कावेरीमाशां तव यियासो हज्जयिनी प्रति यद्यपि वक्रः पन्थाः कुटि-
लोऽध्वा तथाप्युज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो हर्म्याङ्कोपभोगवि-
तृष्णो मा भूः । अत्रयं गच्छेरित्यर्थः । यस्मान्नत्र नागरिकाणां नेत्रवि-
भ्रमैर्यदि न रमसे न क्रीडसे तद्वञ्चितोऽसि । द्रष्टव्यादर्शनात् । कीदृशीः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैः शम्पागुणविलसनत्रस्तीः । तथा लोलापाङ्गैश्चटुल-
पर्यन्तैः ॥ २७ ॥

इदानीमुज्जयिनीमार्गोपदेशमाह ।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्वलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्तीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

निर्विन्ध्याख्या नदी । तस्याः पथि प्रवाहे संनिपत्य संश्लिष्य रसाभ्यन्तरो
भव पानीयगर्भः स्याः । अपः पिवेरित्यर्थः । अथ च रसाभ्यन्तरः
शृङ्गारवासितो भवेरिति वक्रोक्तिः । तां कामयेथा इत्यर्थः । कामिनी-
साधर्म्यमाह । कीदृश्यास्तस्याः । वीचिक्षोभेण कञ्जोलकस्येन क्षान्तिता
कोकूयमाना या विहगश्रेणी पक्षिमाला सैव काञ्चीगुणो रगजादाम
यस्याः । तथाश्मादौ स्वलितेन परिलुठितेन सुभगं सुन्दरं संसर्पन्त्या
वहन्त्याः । तथा दर्शितावर्त एव नाभिर्यया तस्याः । आह्वानाभावे कथं
मम रागिता युक्तेत्याह । नारीणां विभ्रमो विलास एव यस्मात्प्रियेषु
प्रणयवचनं प्रार्थनावचनं प्रीतिवाक्यं वा । यदालोकनवशाद्ङ्गनानां
विभ्रमाः प्रवर्तन्ते तैरेवासावभ्यर्थितो भवेत् । साक्षात्तु तासां प्रार्थना
लाघवकारिणी । अत्र चावर्तनाभिदर्शनादिको विलासः प्रवृत्त एव ॥ २८ ॥

^१ •स्फुरण° S, D ; •चकितैर्यत्र J.

^२ •तः स्याः J.

वेणीभूतप्रतनुसलिला^१ तामतीतस्य सिन्धु^२
 पाराङ्छायां^३ तटरुहतरुभंशिभिर्जीर्णपर्णः ।
 सीभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती^४
 कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवापपाद्यः ॥ २९ ॥

हे सुभग तां निर्विन्ध्यां कार्श्यं कर्तुं येन विधिना प्रकारेण प्रकृतिस्थं
 त्यजति स विधिर्भवति संपाद्यः । वर्षेणैवेत्यर्थः । एवं हि तोयपूरा-
 गमात्रदी कृशा न भवति । कस्मात्कार्श्यंत्यागाय तत्र वर्षामीत्याह ।
 यतस्तवातीतस्य विरहावस्थया सीभाग्यं वाङ्मयं व्यञ्जयन्ती कथयन्तीम ।
 तथा हि त्वद्विरहेण वेणीभूतं प्रतनुत्वात्मनिर्लभं यस्याः । वेणी केशपाशः ।
 तथा तटरुहभ्यस्तीरजभ्यस्तरुभ्यो धृष्टेर्जीर्णपर्णजंजरकिसलयैः पाण्डुरी-
 भूताम् । प्रियविरहे हि नारी तनुः पाण्डुश्च भवति ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविद्यामवृद्धा-
 नूर्वाहिष्टामनुसर^५ पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
 स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
 गेषैः पुरयैर्दतमिव^६ दिवः कान्तिमत्स्वराडमेकम् ॥ ३० ॥

ततोऽवन्तीनाम जनपदानामाद्य पूर्वाहिष्टां पूर्वांतां नगरीमुज्जयि-
 नीमनुसर गच्छ । कीदृशांस्तान् । उदयनकथा बृहत्कथा वत्सराजवृ-
 त्तानाः । तत्र कोविदाः प्रवीणा यामवृद्धाश्चिरन्तना येषु । तस्य तत्र
 वर्णनीयत्वात् । पुरीं कीदृशीम् । त्रियया श्रद्धया विशालामनन्त्यां
 विविधाश्च शाला यस्यास्ताम् । यां चोत्प्रेचामहे । दिव एकं भास्वरं
 खण्डमिव । स्वर्गकदेशस्य कस्तत्रागम इत्याह । स्वर्गिणां पुण्यवतां
 सुचरितफले मुहुरतफल उपभुक्तत्वादन्यीभूते किञ्चिच्छृष्टे सति गां गतानां
 भुवं प्राप्तानां पुण्यश्रेणिणाद्धतं भुवमानीतं मूर्तिमत्स्वर्गखण्डमिवेत्यर्थः ।
 अप्वन्तीनां निवासो जनपदोऽवन्तयः ॥ ३० ॥

^१ •सलिला J, S, D; •सलिलासावतीतस्य M. ^२ सिन्धुः J, M, S, D.

^३ •च्छाया J, M, S, D.

^४ •यन्ती J, M, S, D.

^५ •मुपसर J.

^६ पुण्यैः कृतमिव J.

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।
 यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
 सिप्रावातः^१ प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

यत्रोज्जयिन्यां कामिनीनां सिप्रामरिदनिलः सुरतग्लानिं मोहनखेदं
 हरत्यपास्यति । कीदृशः । सारसानां लक्ष्मणानां मदेन मधुरं स्फुटं च
 कूजितं दीर्घीकुर्वन्प्रसारयन् । तथा प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि
 यानि कमलानि तेषामामोदः सारभं तस्य मैत्र्या संपर्केण कपायः कपाय-
 रसयुक्तः । भावित इत्यर्थः । अङ्गानुकूलो गात्रमुखकारी । शीतलसुर-
 भित्वात् । क इव हरतीत्याह । प्रार्थनया चाटुकारः प्रियछत्त्रेयान्यथा
 कामिन्या अङ्गलानिमपहरति । सिप्राख्यो ज्जयिन्यां नदी ॥ ३१ ॥

जालोद्गीर्णरूपचितवपुः केशसंस्कारधूमै-^२
 र्वन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्तोपहारः^३ ।
 हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नान्तरात्मा^४
 नीत्वा रात्रिं^५ ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं दृश्यमानः^६
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य^७ ।
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तेर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥

^१ सिप्रा० M. ^२ धूमै० J, M, S, D. ^३ नृत्तोप० M, D.
^४ ध्वखेदं नयेथा M, S. ^५ नीत्वा खेदं J, लक्ष्मी पञ्चण M, S, रात्रि
 नीत्वा C, मुक्ता खेदं D. ^६ दीक्ष्यमाणः J, M, S, D. ^७ चण्डीश्वरस्य
 J^१, M, S, C pr. m., D.

युगलकम् ॥

अस्या उजायिन्याः सीधेष्वध्वनिान्तरात्मा निशामतिवाह्य चण्डे-
श्वरस्य शंभोर्धामायतनं याया गच्छः । कीदृशः । जालोद्गीर्णगंवा-
णविवरनिर्गतरङ्गनामूर्धजोपस्कारधूमैरूपचितवपुः पीवरतनुः । धूमप्रा-
यत्वादभ्राणाम् । तथा गृहमयूरैः सुहृत्त्रेहाइत्तो वितीर्णो नृत्तमेवो-
पहारो बलिर्यस्य । ते हि त्वामालोक्य सुहृत्त्रेहानृत्यन्ति । कीदृशेषु
हस्येषु । कुसुमैरूपकारपुष्पैः सुगन्धिषु । तथा ललितानां सविलामानां
वनितानां पादानामलक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु । त्वं कीदृशः । गणैः
प्रीत्यालोक्यमानः । कुतः । भर्तुः शंभोः कण्ठच्छविर्गलनिभकान्तिरित्यतो
हेतोः । कीदृशं धाम । पुण्यं पवित्रम् । तथा गन्धवत्याख्याया नद्या
मरुद्भिर्वातिर्धूतोद्यानमुक्षसितोपवनम् । कीदृशैः । कुवलयरजोगन्धिभि-
रुत्पल्लरेणुमीरभं विद्यते येषां तैः । तथा तीयक्रीडायां जलकेली
निरताः सक्ता या युवतयस्तासां खानेन तिक्तेः कटुकैः । अङ्गरागसं-
कमणात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति^१ भानुः ।
कुर्वन्संध्यावलिपटहतां शूलिनः प्राघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३४ ॥

हे जलधरान्यस्मिन्नपि कालेऽवसरे महाकालाभिधानं भगवन्तमासाद्य
तावत्त्वयासितव्यं यावदर्कश्चतुर्गोचरतां चक्षुर्दृश्यत्वमुपैति । प्रातःसंध्या-
समयपर्यन्तमित्यर्थः । किमर्थमित्याह । शूलिनो महाकालस्य संध्यावल्पर्य
पटहतां पूर्यत्वं प्राघनीयां विदधत्सामन्द्राणां सर्वमधुराणां गर्जितानां
परिपूर्णं फलं प्राप्स्यसि । देवानां हि बलिकाले दृक्कापटहादिव्याधैर्भाव्यम् ।
तत्र तु भवद्जनितान्येव पटहीभविष्यन्तीति तत्साफल्यम् । स्थातव्यं त
इति कृत्यानां कर्तारि वा^२ ॥ ३४ ॥

पादन्यासकृणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः^३ ।

^१ •द्वयेति J, M, S.

^२ Pān. ii, 3, 71.

^३ क्लान्त° J^२.

वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखान्प्राप्य वर्षायविन्दू-
नामोक्ष्यन्ति¹ त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३५ ॥

तत्र महाकालधाम्नि वेश्या भगवन्नृणांकास्त्वत्तो भवत्सकाशाङ्गखपद-
मुखकरान्वर्षायविन्दून्प्राथमजलकणानामाद्य प्रीतिवशात्त्वयि भ्रमरपा-
लीपृथुलान्कटाचाग्नेप्स्यन्ति । कीदृश्यन्ताः । पादन्यासेन कृणितरशना
रणन्नेखलाः । तथा विलासवर्लितर्वालयजर्नः खिद्यमानकरा इति
सीकुमारयोक्तिः । ता हि देवं वीजयन्त्यः सेवन्ते । कीदृशेक्षीः । रत्नच्छा-
यया खचिताः प्रकटीकृता वन्य उदरलेखा र्थः । तामां हि वासोयुगा-
च्छादितानां चामरमणिभासा मध्यवलयः प्रकटीभवन्ति ॥ ३५ ॥

पश्चाद्दृष्टैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं² दधानः ।
नृत्तारम्भे³ हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादनन्तरं तत्र पशुपतेः शंभोर्नृत्तारम्भ आर्द्रगजाजिनेच्छां रुधिरसर-
सगजचर्माभिलापं हर नाशय । तव तन्नभत्वात् । तथा हि कीदृशस्त्वम् ।
उच्चैरुन्नतं भुजतरुवनं दीर्घमपण्डं मण्डलेन तिर्यग्भिलीनः संश्रितः ।
तथाभिनवजपापुष्पवल्लोहितं सांध्यं तेजो विभ्रत् । एवं च नवगजाजिन-
काङ्गाहरणम् । भवान्या गौर्या दृष्टभक्तिरालोकितेत्यविधसेवनः ।
कथम् । विद्युदुन्नेपाभावाच्छान्तोद्वेगानि निवृत्तविदान्यत एव स्तिमि-
तानि नयनानि यत्र दर्शने ॥ ३६ ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योपितां तत्र नक्तं
रुडालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामिन्या⁴ कनकनिकपस्त्रिगधया दर्शयोर्वी
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो⁵ मा स्म⁶ भूर्विक्कवास्ताः ॥ ३७ ॥

¹ °क्ष्यन्ते J, M, S, D.

² °जवा° S.

³ नृत्या° M, D.

⁴ सौदामिन्या J, M, S, C.

⁵ °विमुखो A, C.

⁶ °च J, S.

तत्रोज्जयिन्यामभिसारिकाणां सीदामिन्या तडिता राजमार्गं दर्शय
प्रकाशय । यतो नक्तं रात्रौ प्रियतमवसतिं व्रजन्तीनाम् । अत एवातिघन-
त्यात्मूच्या भेद्यसामोभी रुद्यालोके ऽवष्टब्धप्रकाशे पथि । कीदृश्या तथा ।
कमकनिकपवत्सुवर्णघर्षणवत्स्निग्धया रूचया । एवं च कृत्वा तोयीत्सर्गार्थं
स्तनितेन गर्जितडम्बरेण मुखरः सशब्दो मा भूः । यतस्ता योपिज्ञावात्का-
तरास्त्रम्बवः ॥ ३७ ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्रपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वजेपं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

तां पूर्वाक्तां रात्रिं कस्यामपि भवनवलभौ गृहोपरिपुरे नीत्वातिवाह्य
ततः सूर्योदये भूयो ऽपि भवान्मार्गमवशिष्टं वाहयेदुल्लसयेत् । यस्मान्नि-
चाणां धैर्यकृत्यं प्रयोजनमभ्युपेतमूरीकृतं शिरसाङ्गीकृतं ते न खलु
मन्दायन्ते नवानसा भवन्ति । कीदृश्यां वलभौ । सुप्रपः पारावताः
कपोतविशेषा यत्र । ते हि कण्ठरुतश्रवणार्थं नागरकगृहे धार्यन्ते । त्वं
कीदृशः । चिरं विलसनात्खिन्नं श्रान्तं विद्युदेव कलत्रं भार्या यस्य सः ।
अत एव वलभौ विश्रमणम् । अमन्दो मन्दो भवति मन्दायते ।
भृशादित्वात्क्यङ् । अर्थश्यामी कृत्यमर्थकृत्यम् । अर्थः प्रयोजनम् ।
अवश्यकार्यत्वाच्चास्य कृत्यत्वम् ॥ ३८ ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योपितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्वजाशु ।
प्रालेयासं कमलवदनात्सो ऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ३९ ॥

अतः कारणाद्भानोः सूर्यस्य वर्त्म मार्गं त्यज । माच्छादको भूरित्यर्थः ।
यतस्तस्मिन्काले प्रभाताख्ये खण्डितानां विप्रलब्धानामङ्गनानां प्रियेरा-

¹ Pāṇ. iii, 1, 12.

गत्यासु नेत्रजलं शमनीयम् । यदि त्वमस्य पटनिभो भवसि तदानो-
कनपाटवाभावाग्निशाशङ्कया नागमनं स्यादिति वर्तते भानोऽस्थज । किं
च सोऽपि भानुः खण्डितायाः कमलिन्याः प्रियायाः कमलादेव
वदनात्प्रान्धियमवश्यायमेवासु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः ।
तेनापि पद्मिन्याः प्रार्थना कार्यत्वर्थः । अतस्त्वयि कररुधि ररिम-
रोधकेऽनल्पाभ्यसूयो भवेत् । त्वयि महान्तं रोषं भावयेत् । यस्य हि
प्रियां प्रार्थयमानस्य यः करमवष्टभीयात्तस्य तत्र मन्दुर्भवति । निद्रा-
कषायमुकुलीकृतेत्यादि¹ ॥ ३९ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिमुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मात्तस्याः¹ कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराख्यायाः सरितः पयसि प्रसन्ने तव स्वभावमुन्दरस्फायारूपो
ऽप्यात्मा प्रतिविम्बरूपश्चेतसीव प्रवेशं लप्स्यते । तस्मात्कारणादस्या नयाः
किरवसितानि चपलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि कम्पमानमीनस्फुरितावलोकित-
तानि धैर्यान्नाभीर्यान्मोघीकर्तुं वन्ध्ययितुं नार्हसि । ततो मा गम इत्यर्थः ।
गमनाद्वि तानि निष्फलानि स्युः । यस्य नागरः स प्रेयस्यां रागेण
वीक्षमाणायां विजम्बते । स हि तस्याश्चेतसि प्रविष्टः ॥ ४० ॥

¹ This is the beginning of a verse defining the *khanditā*. The full text of it is given by Nandargikar, Notes, p. 46. Professor Zachariae informs me that the same verse is quoted in Vallabhadēva's commentary on the *Raghuramāṣa*, v, 67 (S. P. Pandit's Notes, p. 46), in the *Vetālapañchariṃśatikā* (edited by Uhle, p. 121), and in Vūgbhāṭa's *Kāryānuśāsana* (*Kāvyamālā*, No. 43, p. 64), and that the first quarter of it is found in the commentary on the *Maṅkhakōśa*, verse 639, and in Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anikārthasani-graha*, iii, 476. ² तस्मादस्याः J, M, S, D.

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्नवानीरशाखं
हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादः पुलिनजघनां¹ को विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या गम्भीराया नीलं सलिलमेव वसनमम्बरं पानवशाद्वृत्वापास्य
तव लम्बमानस्य जलभरमग्न्यरत्नात्तत्रैव तिष्ठतः प्रस्थानं कथमपि भावि
प्रयाणं कथमपि भविष्यति । यस्माद्यो ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः स
पुलिनजघनां तीरपृथुनितम्बां युवतिं कस्यत्कृतं समर्थः । त्वं च पानीयपा-
नाद्विदितास्वादः । मापि पुलिनमेव जघनं यस्याः सा पुलिनजघना ।
कीदृशं सलिलवसनम् । प्राप्तं लम्बवद्वानीरशाखा वेतसीलताः । वानीर-
शाखाद्यष्टमित्यर्थः । प्राप्तापत्रे च द्वितीयया² । यदि वा प्राप्ता वानीर-
शाखा येनेति वङ्गव्रीहिः । अतश्चोत्प्लवते । करधृतमिव हस्तावष्टम्बं
यथा । अंगुलं हरतो हि कामिनो नार्यः कराभ्यां रुन्धन्ति । नीलं
हरितम् । यीष्मेऽन्यत्वात् । अतश्च हरणान्मुक्तमुत्सृष्टं रोधस्तीरमेव
नितम्बो येन । यदप्यम्बरं ह्रियते तन्मुक्तनितम्बं भवति । भविष्यतीति
भावि ॥ ४१ ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्रुसितवसुधागन्धसंपर्कपुरायः³
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं⁴ दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः⁵ परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्⁶ ॥ ४२ ॥

ततो देवगिरिमुपजिगमिषोरियं यामोस्तव सतुपारः पवनो नीचैर्वास्यति
मग्न्यं गमिष्यति । कीदृशः । तव निष्यन्देन तोयमोक्षेणोच्छ्रुसिता
विकसिता हृषिता यासीं वसुधा भूमिस्यस्या गन्धसंपर्केण सौरभ्य-
तिकरेण पुष्पो मनोज्ञः । तथा सीख्यादन्तिभिः पीयमानः । कथम् ।

¹ विवृतजघनां J¹, M, S, विपुल⁰ J², D.

² Pāṇ. ii, 2, 4.

³ अरस्यः J, M, S, D.

⁴ मधुरं J.

⁵ वातः J.

⁶ काननी⁰ J².

स्रोतोरन्ध्रं करविवरं तस्य ध्वनितं शूत्कारस्तेन सुभगं रम्यम् । सशूत्कृ-
रामित्यर्थः । सुपिरे हि वातप्रवेशादधिको ध्वनिर्भवति । स्रोतः करः
करिणः । यथा । प्रासप्रोतस्रोतसान्तःचतेनेति माघस्य^१ । तथा कानने वन
उदुस्वरफलानां परिणमयिता पाचयिता । तद्गतात्पाकोत्पत्तेः ॥ ४२ ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्रपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रिः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्वि तेजः ॥ ४३ ॥

तत्र देवगिरो सदासंनिहितं कुमारं त्वं सुरसरिदुदकसरसैः कुमुमवर्षैः
पुष्पमेधीकृतात्मात्पत्न्यपयेः पूजयेः । यस्माद्वासवीनां चमूनामिन्द्रीणां
मेनानां रक्षार्थं नवशशिभृता चन्द्रमीलिनात्यादित्यं सूर्यादप्यधिकं तत्तेजो
वीर्यं संभृतं चिप्रम् । अमुरोपद्रुतसुररक्षार्थं हि कार्तिकेयो हरेण गौर्यां
जनित इत्यागमः । तच्च शुक्रं स्वस्थानचलितमग्निना पीतमभूत् । वासवी-
नामिति दुर्लभः प्रयोगः । वृद्धाच्छेनाणो बाधितत्वात्^२ । अतिक्रान्त
आदित्यो येन तदत्यादित्यम् ॥ ४३ ॥

ज्योतिर्लेखावलिय गलितं यस्य वह्नि भवानी
पुत्रप्रीत्या^३ कुवलयपदप्रापि^४ कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिपहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

पश्चादनन्तरं पावकेः स्कन्दस्य तं वाहनं मयूरं गर्जितैर्नर्तयेथा लास्यं
कारयेथाः । जनद्रवनिशमनाद्वि वर्हिणो नृत्यन्ति । तमित्युक्तम् । कं
तमित्याह । यस्य गलितं भ्रष्टं वह्निं पक्षं गौरी पुत्रप्रीत्या कर्णे करोत्य-
वतंसीकुर्वते । तच्च कुवलयपदप्राप्युत्पलस्थानारूढम् । ज्योतिर्लेखावलियं
तेजोराजिमण्डलं विद्यते यस्य तत्तथोक्तम् । हरशशिरुचा शिवशिरश्चन्द्र-

^१ Śiśupālavudha, xviii, 49.

^२ Pūṇ. iv, 2, 110, 114.

^३ प्रेम्णा J, M, S, D.

^४ कुवलयदलप्रापि J, M, S, D.

चन्द्रिकया धांतापाङ्गं चालितनेचान्तम् । गर्जितः कीदृशीः । अद्रियहण-
गुह्यभिः पर्वतप्राग्निपीवर्षः । अद्रियहणशब्दे न कर्तृपृष्ठीसमासः¹ । नर्तयेथा
इति न पादमीत्यादिनात्मनेपदम्² ॥ ४४ ॥

आराध्यैवं शरवणभुवं³ देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वैजेलकणभयाञ्जीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालश्वेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४५ ॥

शरवणभुवं कुमारमेवं पुष्पासारैः स्तपनादिप्रकारेणाराध्य किञ्चिच्चा-
धानमतिकस्य रन्तिदेवस्य राज्ञः कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां मानयिष्यन्पूजयितुं
व्यालश्वेथाः अथेथा गच्छैः । कीदृशीम् । सुरभितनया गावस्तासामालम्भनं
प्रोक्षणं ततो जातां प्रसूतां भुवि च स्रोतोमूर्त्यां प्रवाहरूपेण परिणतां
रूपान्तरं गताम् । तेन हि नृपेण क्रतुष्वतिवन्हीयस्यो गावः संज्ञपिता
यामां रुधिराक्षर्मभ्यश्च चर्मण्वती संपन्नेत्यागमः । त्वं कीदृशः । सिद्धमि-
धुनस्तोयविन्दुवासान्मुक्तमार्गः परिहृतपथः । यतो वीणिभिर्वल्लकीहस्तैः ।
तन्वीहि⁴ जलाद्रा विस्वरा भवति । अप्रैरासाथ वीर्यं सोढुमच्चमया
गङ्गया शरवणे त्यक्तमित्यतः शरजत्वं स्कन्दस्य । प्रनिरन्तःशरैरुल्लवेत्या-
दिना⁵ णत्वम् ॥ ४५ ॥

त्वय्यादानुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो दूरमावर्ज्य⁶ दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

त्वयि तोयं यहीतुमवनते लम्बमाने सति तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याः
प्रवाहं सिद्धाख्या नभश्चराद्यबुधि दूरमत्यर्थमावर्ज्यं निक्षिप्य कोनुका-
द्वृक्ष्यन्ति । यतो भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकदामिव ।
स्रोतसो मुक्तागुणनिभत्वादस्त्रुदस्य च महानीलतुल्यत्वात् । कीदृशं

¹ Cf. Pāṇ. ii, 2, 15. ² Pāṇ. i, 3, 89. ³ आराध्यैवं शरवणभवं
J, M, S. ⁴ तन्वी हि A, B, C, D. ⁵ Pāṇ. viii, 4, 5. ⁶ नूनमावर्ज्य
J, M, S, D.

प्रवाहम् । पृथुमपि तनुं विस्तीर्णमपि स्वल्पम् । कुतः । दूरभावाद्दि-
प्रकर्षात् । दूरार्द्धि महदपि स्वल्पं दृश्यते । अत एव मुक्तागुणसाहच्यम् ।
त्वयि कीदृशे । सजलत्वात्कृष्णस्य वर्णचारे नीले । एतेनेन्द्रनीलनिभस्व-
मुक्तम् ॥ ४६ ॥

तामूनीर्यं व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां
पक्ष्माक्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभागाम्^१ ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बं
पात्रीकुर्वन्दशुपरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

तां चर्मखतीमतीत्य दशपुराख्ये नगरे युवतिनयनकौतुकानामात्मानं
पात्रीकुर्वन्तामां नेत्रविषयं नयनार्थः । दशपुरनिकटेन याया यथा
तन्नागरिकास्त्वामीचेरन्नित्यर्थः । कीदृशानाम् । नागरिकत्वात्परिचिता
अभ्यन्ता भृशाखाविलासा येषाम् । तथा त्वदानोकनवशात्पक्ष्मोत्क्षेपणो-
परि विलसन्ती स्फुरन्ती कृष्णशारप्रभा येषाम् । अतश्च कुन्दकुमुमस्य यः
क्षेपः प्रेरणं तस्यानुगा अनुयायिनो ये भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां मुष्णन्ति
यानि तेषाम् । कुन्दानां सितत्वाद्दलीनां च कालत्वात् । यद्यपि कौतू-
हलविशेषणान्येतानि^२ तथापि वस्तुबलात्तद्वतां नेत्राणामेवैते गुणाः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधुच्छायया^३ गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिगुणं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाराडीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यपिञ्चन्मुखानि^४ ॥ ४८ ॥

ततो ब्रह्मावर्ताख्यं जनपदमधुच्छायया प्रतिविम्बेन संस्पृशंस्तत्कुरुक्षेत्रं
यायाः । कीदृशम् । क्षत्रप्रधनपिगुणं राजन्यकसमरसूचकम् । अथापि
शरशकलायालोकनात् । यत्र च क्षत्रियाणां तीक्ष्णशरशतैरर्जुनो वदना-
न्यभ्यपिञ्चत्संधुचयामास निर्भरीचकार । भवानिव जलवृष्टिभिर्नलितना-
नीति शरवाहल्यकथनम् ॥ ४८ ॥

^१ षण्णसार० J. ^२ कुतूहल० A, B, C, D. ^३ मय च्छायया
J, M, S. ^४ भवर्षन्मुखानि J, M, S, D.

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
 वन्धुप्रीत्या¹ समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां² सोम्य³ सारस्वतीना-
 मन्तःस्वच्छस्वमपि⁴ भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

हे सोम्य दर्शनीय तासां सरस्वतीसंबन्धिनीनामपामभिगमं मेव न
 विधाय निश्चितनस्त्वमप्यन्तःस्वच्छोऽभ्यन्तरनिर्मलो भविता भविष्यसि ।
 केवलं वर्णमात्रेण कृष्णः काल इति महापुण्यत्वोक्तिः । अथ च वस्तुस्वभाव
 एवैष यन्नेघानां पानीयपानाद्वह्निःकृष्णत्वमिति । तामामित्युक्तम् ।
 कामामित्याह । या अपो लाङ्गली हलधरो हानां सुरां हित्वोपेक्ष्य
 सिषेवे भेजे । वन्धुनां कुरुपाण्डवानां प्रीत्या वैमुख्यरचया । स हि
 तैर्यादुमर्षितः । द्वयेऽपि मे बान्धवाः । तत्कुच व्रजामीति विचार्य वैरम
 त्यक्त्वा सारस्वततीर्थयात्रामकरोत् । हानात्वागेन नियमयहणं तीर्थमेवने
 प्रतिपादयति । कीदृशी हानाम् । अभिमतरसामिष्टात्वादात् । स हि
 मुराप्रियः । रेवती तद्धार्या । तस्या लोचने एवाङ्कश्चिह्नं प्रतिबिम्बव-
 शाद्यस्याः । भवितेति तृजन्तः । स हि कालसामान्ये । सोम इव सोम्यः ।
 शाखादिभ्यो यत् ॥ ४९ ॥

तस्मान्नच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
 जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
 गौरीवक्त्रभ्रुकृटिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नौर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मात्सरस्वतीदेशादनुकनखलं कनखलाख्यतीर्थसमीपे हिमवतः प्रसृतां
 जह्वी यायाः । कीदृशीम् । सगरात्मजानां षष्टिसहस्रसंख्यानां स्वर्गार्थं
 सोपानपङ्क्तिं निःश्रेणिमानाम् । तत्प्राप्तावुपायत्वात् । ते हि पातान्ने
 कपिलेन रोषाद्ग्रथा भगीरथावतारितया भागीरथ्याप्लावितभस्मा-

¹ बन्धुन्नेहात् J. ² मधिगममपां J, D. ³ सोम्य J, M, S, C, D.
⁴ मन्तःगुहस्व J, M, S, D; मन्ति J, M. ⁵ Pāṇ. v, 3, 103.

नस्त्रिदिवमापुः । या च देवी भुवमवतरन्ती गौरीवक्त्रभुक्तिरचना
दिण्डीरैरवहस्येव सपत्नीव शंभोः केशग्रहणमकरोदिति युवतिधर्मा-
रोपः । इन्दा लपा ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा । करेण हि केशाकर्षणं
क्रियते । मत्संनिधावेवानया केशा गृह्यन्त इति गौर्या भुक्तिवन्धः ।
केशेषु धारणाद्गङ्गायाः केशग्राहित्वम् । सा हि स्वर्गात्यतन्ती हरेश्च
जटाये धृतेत्यागमः । भृकुटिवञ्जुकिटिशब्दः संयोगादिरप्यस्तीति न
वृत्तभङ्गः ॥ ५० ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्धलम्बी^१
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा^२
स्यादस्थानोपनतयमुनासंगमेवाभिरामा^३ ॥ ५१ ॥

तस्या जाह्नव्या अमलस्फटिकधवलमुदकं त्वं चेत्यातुं तर्कयः पञ्चैस्त-
त्प्रवाहे प्रसरन्त्या भवतःकायया कान्था सपदि तत्क्षणं सा गङ्गास्थानो-
पनतयमुनासंगमेवाभिरामा स्यात् । प्रयागादन्यत्रापि संपन्नकालिन्दी-
समागमा यथा रम्या भवेत् । त्वत्प्रतिविम्बस्य यमुनाकारत्वात् । कीदृश-
स्त्वम् । सुरगज इवैरावणवन्नभसि पूर्वार्धेनोत्तरभागेण^४ लम्बते यः स
पूर्वार्धलम्बी ॥ ५१ ॥

आसीनानां सुरभित्तशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्चमविनयने तस्य शृङ्गे निषणः
शोभां रम्यां^५ चिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

तस्या एव खनद्याः प्रभवं जनकमचलमर्द्धं हिमवन्तमासाद्य तदीय-
शिखरे स्थितस्त्वं हरवृषशिरोवदारितकर्दमसदृशो मनोहरा शोभां
वक्ष्यसि धारयिष्यसि । तस्य वृषभसितत्वान्तव च पङ्ककालत्वात् ।

^१ पद्यार्धं J, M, S.

^२ यासी M, S, A.

^३ पगतं

J, M, S, D. ^४ भागेण A, B, C, D ; cf. p. 1, note 6.

^५ शुभ्रं

J, M, S, D.

कीदृशमचलम् । मृगाणां कस्तूरिकाकुरङ्गाणामुपविष्टानां नाभिगन्धिः
मुगन्धीकृतशिलम् । तुपारंर्हिर्मगीरं शुभ्रम् । तुहिनगीतलत्वाच्च शृङ्गस्य
मार्गखेदिनवर्तकत्वम् । प्रभवत्यग्नादिति प्रभवः ॥ ५२ ॥

तं^१ चेद्वायी सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काष्ठापितचमरीवालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

तं नगं यदि दावानलो बाधेत दहेत्तदेनमग्निं त्वमासारेण वेगवद्वर्षेण
निर्वापयितुमर्हसि । यस्मान्महतामृद्वय आपन्नार्तिप्रशमनफलाः । यदि
ह्यार्तानामापन्न विनाशते तत्किं समृद्ध्या प्रयोजनम् । कीदृशो दवाग्निः ।
वाते वहति सति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा देवदारुविटपसंयोगममुत्थितः ।
तत्संघट्टवशाद्धिं दावानलो जायते । तथोल्काभिर्ज्वालाभिर्दग्धचम-
रीवालभारः ॥ ५३ ॥

ये त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः कायभङ्गाय^२ तस्मि-
न्दर्पात्सेकादुपरि^३ शरभा लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम्^४ ।
तान्कुर्वीथास्त्रमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णा-^५
न्के वा^६ न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयन्ताः ॥ ५४ ॥

त्वां च गर्जन्तं तत्राद्री ये शरभाख्याः सत्त्वा दर्पात्सेकान्मदोद्रेका-
दसहमानाः सन्तोऽलङ्घ्यमपि लङ्घयिष्यन्ति जिघृक्षन्ति तांस्त्वं तुमुलकर-
कावृष्टिहासावकीर्णान्विषमोपलवर्षिष्मिताच्छादितान्कुर्वीथाः । अग्न्या
बाधेया इत्यर्थः । न तच्चित्रं यत्ते नश्यन्ति । यतो निष्फल आरम्भे यतो
येषां ते तथाविधाः के परिभवस्य स्थानं पात्रं न भवेयुः । अवश्यं ते
परिभूयन्त इत्यर्थः । स्वदाक्रमणेच्छा शरभाणां निष्फला । तव यहीतु-
मशक्यत्वात् ॥ ५४ ॥

^१ त्वं J^१.

^२ ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्ग° J, M, S, D.

^३ °मुक्ताधानं सपदि J^१, M, D, °मुक्ताधानं सपदि J^२, S. ^४ लङ्घये-
युर्भवन्तम् J, M, S, D. ^५ °वृष्टिपाता° J, M. ^६ °भक्षिणां J.

तत्र व्यक्तं दृपदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
 शश्वत्सिद्धैरुपहतवलिं^१ भक्तिनम्रः परीयाः ।
 यस्मिन्दृष्टे करणविगमादृध्वमुहूतपापाः
 कल्पन्तेऽस्य^२ स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥ ५५ ॥

तत्र हिमवति दृपदि शिनायामर्धेन्दुमौलेः शिवस्य व्यक्तं चरणन्यासं प्रकटां पादमुद्रां त्वं भक्त्या प्रणतः परीयाः प्रदक्षिणीकुर्याः । यस्मात्तस्मिन्नवलोकिते क्षिपितकिल्बिषाः सन्तः श्रद्धाना भक्ताः करणविगमादृध्वं देहपातादनन्तरमस्य देवस्य स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पन्ते । अनश्वराः प्रमथाः संपद्यन्ते । अत एव सदा सिद्धिर्निवेदितोपहारम् । इन्दोरर्धमर्धेन्दुमौली शश्वरे यस्य सोऽर्धेन्दुमौलिः । कलामात्रधारित्वाऽपि संस्थानापेक्षमर्धत्वम् । इणः परिपूर्वस्य लिङः सिपि परीया इति रूपम् । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यत्र तत्करणं वपुः । अर्शत्रादिभ्योऽच्^३ ॥ ५५ ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
 संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो^४ गीयते किंनरीभिः ।
 निर्हादी ते^५ मुरज^६ इव चेत्कन्दरासु^७ ध्वनिः स्या-
 त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः^८ ॥ ५६ ॥

तत्र ध्वनिः कन्दरासु गुहासु निर्हादी घूर्णमाणो मुरज इव यदि भवेत्तत्तत्र हरस्य संगीतार्थो गुणनिकावस्तु समस्तोऽखण्डो भावी भविष्यति । अन्या हि तत्र सामयी विद्यते । तथा हि कीचका वंशा वार्तरुद्रता मधुरं शब्दायन्ते ध्वनन्ति । भाविताभिश्च किंपुरुषाङ्गनाभिस्त्रिपुरदाहाख्यं काव्यं गीयते । स्वदीयस्य शब्दप्रतिबिम्बो मुरजनिभो यदि स्यात्तत्संगीतार्थः पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः । शब्दं कुर्वन्ति शब्दायन्ते । निर्हादी गम्भीरः ॥ ५६ ॥

^१ ०पचितवलिं M, S. ^२ कल्पिष्यन्ते J, M, D pr. m. ^३ Pān. v, 2, 127. ^४ संरक्ता० M, A. ^५ ०दस्ते M. ^६ मुरव J. ^७ कन्दरेषु J, M, S, D. ^८ समयः M, S, D.

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
 न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रीच्चरन्ध्रम् ।
 तेनोदीची दिशमभिसरेस्तिर्यगायामशोभी'
 श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव' विष्णोः ॥ ५७ ॥

प्रालेयाद्रेर्हिमवत उपतटं पर्यन्ते तांस्तान्विशेषांश्चरणन्यासादीन-
 न्तुतानतिक्रम्योन्नद्ध यत्क्रीचाद्रेष्कट्टं हंसानां द्वारभूतं वियते तेन
 रन्ध्रेण त्वं कावेरीमाशामभिसरेर्गच्छेः । तिर्यग्य आयामो विस्तारस्तेन
 शोभमानः । अतश्च बलिवद्यनोत्थितस्य विष्णोः श्यामश्चरण इवेत्युपमा ।
 कीदृशन्ध्रम् । भृगुपतिः परशुरामस्तदीयस्य यशसो वर्त्म प्रसरणमार्गः ।
 तेन काश्यस्य भग्यमानत्वात् । प्रालेयं हिमम् । अतिक्रम्यति परावरयोगे
 चेति' क्त्वा ॥ ५७ ॥

गत्वा ऊर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
 शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदविशदिर्यो वितत्य स्थितः खं
 रागीभूतः प्रतिनिशमिव' अश्वकस्याट्टहासः ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमनन्तरं गत्वा कैलासाद्रेरतिथिः स्याः । तं गच्छेरित्यर्थः ।
 कीदृशस्य । दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः पीलस्यबाहुदलितसानु-
 बन्धस्य । स हि तेन दर्पादुन्मूलयितुमिष्टोऽभूत् । तथा मुरललनानां
 दर्पणस्यादर्शनिभस्य । स्फाटिकत्वेन मुखावलोकनात् । यश्च किरवधव-
 निह्वत्तः शिखरैर्नभो व्याप्य स्थितः । अतश्चोत्प्रेक्षते' । अनुक्षपं पुञ्जीभूतः
 शिवस्याट्टहास उद्यतस्मितमिव ॥ ५८ ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
 सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य' तस्य ।

¹ °मनुपते° J, °मनुसरे° M, S, A, D; °शालिः (i.e. °शाली) J'.
² °यमनेऽभ्यु° J'. ³ Pām. iii, 4, 20. ⁴ प्रतिदिनमिव J, M,
 प्रतिदिशमिव S, C, D. ⁵ °क्षते A, B, C, D. ⁶ °द्विरदरदन° J, A.

लीलामदेः¹ स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥

त्वयि शिखरस्थिते सति तस्य कैलामस्यानिमिषलोचनदृशां भाविनी
शोभामुत्प्रेक्षेऽहम् । तस्य कस्येव । अंसन्यस्ते स्कन्धप्रावृते मेचके कृष्णे
वस्त्रे हलधरस्येव । मेघस्य कानत्वात् । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभेऽरूचिपिष्ट-
कञ्जलनिभ इति मेघविशेषणम् । तस्य तु तत्त्वणच्छिन्नदन्तिदन्तखण्ड-
वलचस्य । गीरोऽपि शुभ्रः ॥ ५९ ॥

हित्वा नीलं भुज्जगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत्पादचारेण² गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलोऽस्याः³
सोपानत्वं कुरु सुखपदस्पर्शमारोहणेषु⁴ ॥ ६० ॥

तस्मिंश्च केलिपर्वते कैलासे शिवेनालम्बितकरा पार्वती यदि पाद-
चारेण चरणाभ्यां विहरेच्चङ्गस्येत तदस्यास्त्वमारोहणेषु सोपानत्वं
कुर्याः । यतो भङ्गीभक्त्या तरंगविच्छिन्त्या कञ्जोलाकारेण विरचितदेहः ।
अत एव तत्सुखपदस्पर्शं पारुष्याभावाच्चीतलत्वाच्च चरणप्रीतिकारि ।
स्तम्भितं निश्चलीकृतमन्तरदरे जलं येन । अन्यथा हि पादसादः स्यात् ।
भयंकरत्वादेव नीलं सर्पकटकं हित्वा त्यक्त्वा । पादाभ्यां चारो गमनं
पादचारः ॥ ६० ॥

तत्रावश्यं जनितसलिलोद्गारमन्तःप्रवेश-⁵
न्नेषन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्वधारागृहत्वम् ।

¹ शोभामदेः M, S, A, D. ² तस्मिंहित्वा J, हित्वा तस्मिन् M, S, D.
³ विचरे M. ⁴ ०र्जलीघः J, M, S, A sec. m., D. ⁵ व्रज
पदसुखस्पर्शः S; मणितटारोहणायायचारी J, मणितटारोहणाया-
ययायी M, मणिशिलारोहणायाययायी D. ⁶ वलयकुलिशोद्गु-
नोद्गीर्णतोयं J¹, M, S, कुलिशवलयोद्गुनोद्गीर्णतोयं J², D.

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि¹ सखे घर्मलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः² ॥ ६१ ॥

तत्राद्रीं जनितमणिलोद्धारं वर्षन्तं त्वामभ्यन्तरप्रवेशान्निश्चितं त्रिदश-
वनिता नाकयुवत्यो यन्त्रधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । यदि
किनानिलवशाद्वेप्रममध्ये निचिप्तो विरलं वर्षसि तदा त्वमेव यन्त्रधा-
रामयं गृहं संपश्यसे । योषि हि संतापनिवारणायाद्या धारागृहाङ्कुर्वते ।
एवं सति घर्मे लब्धस्य तव ताभ्यः सकाशात्केनिलम्पटाभ्यो यदि त्यागो
मोक्षो न स्यात्तत्कर्णकटुकैर्गर्जितेस्ता भाययेस्तामयेः । यथोद्विज्य तां
मुञ्च्युरिति भावः । उद्धारः प्रसरः ॥ ६१ ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामात्क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य³ ।
धुन्वन्वातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांगुक्तानि⁴
च्छायाभिन्नः स्फटिकविशदं⁵ निर्विशेः पर्वतं तम् ॥ ६२ ॥

छायया प्रतिविम्बेन भिन्नो द्विधाभूतस्त्वं मितमणिनिर्मलं तं पर्वतं
निर्विशेरूपभुञ्जीथाः । उपभोगमाह । कीदृशस्त्वम् । हेमाम्भोजानि
मुखर्णपद्मानि प्रसूते जनयति यत्तदुदकं मानससंवन्धाददानो गृह्णन् ।
प्रसवो ऽत्र गीणः । तथा कामात्स्वेच्छात एवैरावणस्य चणं मुखपटप्रीतिं
कुर्वन् । गजा हि मुखपटेन प्रीयन्ते । सजलपृषतैस्तोयकणयुक्तेरनिलैः
सुरतस्वामासि धुन्वन्दोलयन् । धुनोतेः सीवादिकस्य ह्रस्वान्तस्या-
भ्युपगमाद्बुन्वन्निति रूपम् ॥ ६२ ॥

¹ ताभ्यो मोक्षो यदि तव J. ² लोलाः श्रवणकटुकैः A ; ०तीर्भी-
पयेस्ताः J, D. ³ कुर्वन्कामं J, M, D ; ०वतस्य M, S. ⁴ धुन्वन्क-
ल्पद्रुमकिमलयान्यंगुक्तानि स्ववातैः J, धुन्वन्कल्पद्रुमकिमलयान्यंगुक्तानीव
वातैः M, D. ⁵ ०भिन्नं S. ⁶ ०विमलं A ; नानाचेष्टिर्जलद
ललितैः J, M, D. ⁷ निर्विशेस्तं जगेन्द्रम् J, M, S, D ; Īśvara-
chandra (p. 125 f.) considers this verse an interpolation.

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सस्तगङ्गादुगूलां¹
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमानां²
 मुक्ताजालयथितमलकं कामिनीवाभवृन्दम् ॥ ६३ ॥

तत्र कैलासे दृष्ट्वास्मत्पुरीमलकां न न ज्ञास्यसे । अपि तु निःसंदेहं
 वेत्स्यस्येव यथा नूनमियं सालकेति । यतस्तस्याद्रेस्तङ्गेऽङ्के सक्तं भट्ट
 गङ्गिव दुगूलमम्बरं यस्यास्ताम्³ । जाह्नवी हि तत्र वहति । या चालका वः
 काले युष्माकं समये वर्षाख्येऽभवृन्दं वहति । कीदृशम् । सलिलमुन्निरति
 स्रवतीति सलिलोद्गारम् । कर्मण्यण्⁴ । का यथा कीदृशं किं वहतीत्याह ।
 मुक्ताजालालंकरितमलकं यथा कामिनी विभर्ति । सापि प्रियस्योत्सङ्गे
 सक्तदुगूला भवति । सलिलस्य मुक्ताजालमुपमानम् । अभाणां ललाट-
 केशाः । उच्चैर्विमाना प्राणुगृहा । कामचारिन्निति मेघस्य जडत्वं
 निराकृतम् ॥ ६३ ॥

विद्युत्वनतं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्⁵ ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहायाः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६४ ॥

यच्चालकायां प्रासादा गृहास्तैस्तैश्चमानैर्धर्मर्भवन्तं तुलयितुमल-
 मनुकर्तुं शक्ताः । तथा हि त्वां विद्युत्वनतं सतडित्कं तेऽपि ललितवनिताः
 सविनासाङ्गनाः । त्वां सेन्द्रचापं समुरायुधं तेऽपि सचित्राः सालेख्याः ।
 त्वां स्निग्धगम्भीरघोषं मधुरधीरध्वनितं तेऽपि संगीताय गुणनिकार्थं
 प्रहतमुरजा वादितमृदङ्गाः । त्वामन्तस्तोयं तेऽपि मणिमयभुवः स्फाटि-
 कावनयः⁶ । त्वां तुङ्गमुन्नतं तेऽप्यभ्रंलिहाया व्योमस्युकृशिखराः । एवं
 सर्वसादृश्यम् । अभ्रं खं जेडि व्याप्नोतीत्यभ्रंलिहमयं येषाम् । वहाभे
 लिहः⁷ । तुलिरदन्तोऽपि ॥ ६४ ॥

¹ दुगूलां J, M, S, D. ² मानैः S, B, D pr. m. ³ यस्याः
 सा D. ⁴ Pāṇ. iii, 2, 1. ⁵ प्रहतमुरवाः स्निग्धपर्जन्यघोषम् J.
⁶ स्फटिका° A, B, C, D. ⁷ Pāṇ. iii, 2, 32.

हस्तं लीलाकानलमलकं बालकृन्दानुविष्टं
नीता रोधप्रमदराजना पारुडुतानाननश्रीः ।
चूडापाणे नदकुरवकं चारु कर्णे गिरीपं
सीमन्ते च त्वट्प्रगमजं यच्च नीपं वधुनाम ॥ ६५ ॥

एष चतुर्गामासिर्दामिष्टमसुपटुजातस्यान्तसाभरणम् । किं किमि
त्याह । ६५ लीलाकमलकं विज्जामसामिष्टम् । अत्र चारुः कुन्दकुमुमं
रमुविष्टं सीमन्तम् । मुखस्य चोपरि रोधपुष्पपरिगेण पारुडुता गौरत्वं
प्रापिता । चूडापाणिं नदं सरसं कुरवककुमुमम् । कर्णयो रम्यं गिरीपं
कुमुमम् । सीमन्ते च त्वट्प्रगमजं प्राट्पण्यं रोधपुष्पम् । तदिष्टं येषामु
क्तासुतं । तदंतं सदाभूतेन कनकानवारागिरामेन सागरत्वमदुनागा-
मुत्तमम् । ६५ ।

यस्यां यथाः मितमणिमयान्येव हस्यंम्यलानि
ज्योतिष्वाद्याकुमुमरचनान्युत्तमस्त्रीमहायाः ।
आमेवन्ते मधु रतिपलं वान्पचूदाप्रसृतं
त्वहस्त्रीगन्धिनिषु शनकाः पुष्करपवाहंतपु ॥ ६६ ॥

यस्यामलकाद्या जितं दूरपुरधर्महिता गुह्यकेशराः सीधतलान्यागत
रतिपलं न तु कलहाटिकरकं कल्पवृक्षं मधु रसं सेवते । कीदृशाणि
क्युर्वाणि । मितमणिमयानि म्याटिकानि । अत एव ज्योतिष्वाद्या-
सारादीनि प्रतिस्मान्तेव कुमुमरचना पुष्पप्रवरो येषु । कदासेवते ।
भयत इव गभीरो निद्रादी धर्मियेषां तेषु पुष्करेषु वाकमुखेष्वाहतेष्वा-
क्यानि तेषु सत्यु । तदंतं स टपतीनां सदासुखितत्वमुत्तमम् ॥ ६६ ॥

यच्च स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनाच्छ्रामिताना-
मङ्गलानि मुरतजनितां तन्नुजालावल्लखाः ।

० मज्जकं J. M. ० लोधं J. M. S. D. ० मानने श्रीः M.
० रचितं M. S. ० रतिरसं S. ० मधुरं J. ० भुजोच्छ्रामिता-
निर्दिष्टानां J. M.

त्वत्संरोधापगमविशदै¹ श्रोतिताश्चन्द्रपादै-

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६७ ॥

यत्र पुर्यां स्वीणां कामिनीनां मुरतञ्जनितामङ्गलानि चन्द्रकान्तमणयो
व्यालुम्पन्ति प्रगमयन्ति । कीदृशीनाम् । प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां
भर्तृभुजवन्धनपीडितानाम् । कीदृशाश्चन्द्रकान्ताः । तनुजालेष्वलम्बन्त
इति तनुजालावलम्बाः । तथा त्वत्संरोधापगमविशदैर्भवदावरणनि-
वृत्तिनिर्मलैश्चन्द्रपादैः शशिकरणैः श्रोतिताः स्राविताः । अत एव
स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रकटतोयकणमुचः । अतश्चाङ्गलानिहरत्वम् ॥ ६७ ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानायभूमी-

रालेख्यानां नवजलकणैर्दापिमुत्पाद्य² सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा³ यत्र जालै-

धूमोद्गारानुकृतिनिपुणं⁴ जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६८ ॥

यत्र भवद्विधा मेघाशित्रेषु नवञ्जनकणैर्नाशं विधाय जर्जरात्वाद्दूमो-
द्गारानुकृत्या धूमप्रसरमादृश्येन निपुणं प्रवीणं प्रामादञ्जालिर्गवाचविव-
रनिष्पतन्ति निर्यान्ति । उत्प्रेचते । चित्रनाशेन शङ्कास्पृष्टा इव शङ्कता
यथा । साशङ्कैर्हि सापराधत्वाद्वाञ्छेन⁵ पलाय्यते । कीदृशा जलदाः ।
यस्यामलकायां विमानायभूमीनेत्रा वोद्गा प्रेरकेण सततगतिना वायुना
नीता अपवाहिताः । नयतीति नेता तेन । अतश्च वर्षणादानेख्यबाधः ।
जर्जराः खण्डा स्नानाः ॥ ६८ ॥

¹ See *Vārttika* on Pāṇ. viii, 3, 36. ² ०द्वैरिन्दुपादैर्निर्गोषे J.

०द्वैश्चन्द्रपादैर्निर्गोषे M, ०द्वैद्योदिताश्चन्द्रपादैः S, C. ³ स्वञ्जनक-

णिकादोषः J, सलिलकणिकादोषः M, D. ⁴ स्वादृशा M.

⁵ यन्त्रज्ञाने J¹, ज्ञानमार्गः M, S. ⁶ ०निपुणा J, M, S, D.

⁷ The word *वाञ्छेन* is probably intended to represent the secondary meaning of *ञ्चालिः*. Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anukārthasamgraha* (edited by Professor Zaehariae, p. 70, l. 17), in quoting verse 68, attributes to *ञ्चालम्* the meaning धूर्तकृत्व.

नीवीवन्धोच्छ्वसनशिथिलं¹ यत्र यक्षाङ्गनानां²
वासः कामादनिभृतकरेष्व्वाक्षिपत्सु³ प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
न्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणश्रृणुमुष्टिः⁴ ॥ ६९ ॥

यत्र यक्षाङ्गनानां चन्दनादिचूर्णांमुष्टिर्दीपशान्तिधिया प्रेरितो विफलो
भवति निष्फलः संपद्यते । प्रयोतकाप्रगमात् । कदाचिदन्यत्रासौ पतितो
भवेदित्याह । अर्चिस्तुङ्गान्महाज्वालानूत्प्रदीपानभिमुखमामाद्यापि ।
विफलत्वं त्वनश्वरत्वाद्द्रव्यार्चिपः । क्षेपस्तु वह्निदीपभ्रान्त्या । कदा विफल
इत्याह । कामात्पुरतेच्छया चपलपाणिषु प्रियेष्वम्बरमपहरत्सु । कीदृशं
वासः । नीवीवन्धस्योच्चयसंयमनस्योच्छ्वसनेन विकासेन शिथिलमदृढम ।
ततश्चापलात्तदपहारः । अतश्च लज्जाव्याकुलत्वात्तामां चूर्णादिभिर्मणि-
दीपप्रगमनेच्छा ॥ ६९ ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपृष्यैः

कूप्रच्छेद्यैः⁵ कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्तालमस्तनपरिमलैश्छिन्नसूत्रैश्च⁶ हरै-

र्नङ्गो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्⁷ ॥ ७० ॥

यत्राभिसारिकाणां नङ्गो मार्गः प्रभातेऽमीभिः सूच्यते कथ्यतेऽनुमीयते
वा । कः । स्तनजघनभरेण गत्युत्कम्पात्केशच्युतमन्दारकुसुमैः । कर्णभ्रष्टैश्च
कनककमलैः कूप्रच्छेद्यैश्च रचितविच्छित्तविशेषैः । तथा मुक्तामणिषु लपः
स्तनपरिमलः कुचामोदो येषां तिष्ठन्नसूत्रैर्मुक्ताहारैश्च । तदेतेन भ्रष्टा-
भरणायहणेन समृद्धिबक्ता । छेदनीयं छेद्यं पत्रलतादि । कूप्रशब्दे रूपो
रो लः⁸ ॥ ७० ॥

¹ °च्छ्वसित° J, M, S, B, C, D.

² विम्बाधराणां J, M.

³ °षीसं रागाद्° J, M, S, D.

⁴ °प्रेरणा J, M, S, D.

⁵ पत्रच्छेदेः

J, M, S. ⁶ °परिमलैर्भ्रंश° A, B ; मुक्ताजालैः स्तनपरिचितच्छिन्न° J¹,

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्न° J², M, S, D.

⁷ Īśvarachandra

(p. 130) and the *Vidyullata* (p. 182) consider this verse an

interpolation. ⁸ Pāṇ. viii, 2, 18.

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्भसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः^१ कामिलक्ष्येष्वमोघै-^२
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

यत्र पुर्यां साक्षादासीनं हरमवेत्य स्मरः षट्पदज्यं षट्पदमीर्षीकं
 धनुः प्रायेण चामात्रादत्ते । स्वव्यापारात्त कुशत इत्यर्थः । कथं तर्हि
 मिथुनेष्वन्योन्यं प्रेमत्याह । तस्य कामचापस्यारम्भो व्यापारः प्रवीणाङ्ग-
 नाविनासरेव संपद्यते । कीदृशः । कामिलक्ष्येषु सभ्रूभङ्गानि प्रहितानि
 क्षिप्रानि नयनानि येषु । तथामोघरवन्थः कार्यकारिभिः । तदेतेन
 युवतिप्रावीण्यमुक्तम् ॥ ७१ ॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणासदीयं^१
 दूरालक्ष्यं तदमरधनुश्चारुणा^१ तोरणेन ।
 यस्योपान्ते^२ कृतकतनयः कान्तया वर्धितो^३ मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो वालमन्दारवृक्षः ॥ ७२ ॥

तत्रैवंविधायामलकायां धनपतिगृहानुत्तरेण राजराजविश्रमान्युत्तरेण
 तदस्माकमगारं गृहम् । अभिज्ञानान्याह । शक्रचापरस्येण तोरणेन
 दूरादपि दृश्यम् । यस्य चोपान्ते निकटे वालो मन्दारवृक्षोऽस्ति ।
 कीदृशः । मदीयया प्रियया सेकादिना पोषितः । यतः कृतकतनयः
 पुत्रीकृतः । वालत्वाच्च करयाह्यैर्गुच्छंनम्रीभूतः । उत्तरेणेत्येनवन्तः^४ ।
 तद्योगे च गृहानित्येनपा द्वितीया^५ । पञ्चम्यन्तः पाठस्वनायः ॥ ७२ ॥

अभिज्ञानान्तराख्याह ।

वापी चास्मिन्मरकतशिलावद्भसोपानमार्गा
 हैमैः स्यूता^६ कमलमुकुलैः^७ स्निग्धवैदूर्यनालैः^{११} ।

^१ सभ्रूभङ्गं J. ^२ लक्ष्ये A, B. ^३ गृहादुत्तरे J, D. ^४ त्वदमरं J,
 मुरपतिं M, S, D. ^५ यस्योपाने J, S, D. ^६ वर्धितः कान्तया J.
 Pāṇ. v, 3, 35. ^७ स्फीता J, कृष्णा M, S, D.
^{१०} विकचकमलैः J, M, S, D. ^{११} दीर्घं J; वैदूर्यं M, S, D.

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति¹ व्यपगतगुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य² हंसाः ॥ ७३ ॥

अग्निद्वन्द्वे वापी पद्मिनी विद्यते । कीदृशी । मरकतमणिशिला-
भिर्वहो रचितः सोपानमार्गो यस्याः । तथा स्निग्धैर्विदुर्धमणिभिरेव
नालो दण्डो येषां तैर्हमेः सीवर्णः पद्ममुकुलः सूता प्रोता संबद्धा ।
वाप्यां हि पद्मभांयम् । यस्याश्च तोये कृतवसतयो हंसास्त्वामपि प्रेक्ष्य
वर्षासमयेऽपि निकटमपि मानसं मरो न ध्यास्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । यतो
व्यपगतगुचः । तत्रैवोपद्रवाभावाद्भिर्दुःखाः । हेमशब्दो रजतादिः³ ॥ ७३ ॥

यस्यास्तीरे⁴ निचितशिखरः⁵ पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मङ्गेहिन्याः प्रिय इति मखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं⁶ त्वां तमेव स्मरामि ॥ ७४ ॥

यस्या वाप्यास्तीरे एवविधः क्रीडाशैलोऽस्ति । कीदृशः । पेशलैर्मनो-
ञ्जिरिन्द्रनीलमणिभिर्निचितशिखरो वडगुहः । कनकमयीनां च कद-
लीलतानां वेष्टनेन परिवलनेन प्रेक्षणीयो रम्यः । अतश्च मत्प्रियायाः
कान्त इति निकटोत्तमितगतद्भृदं भवन्तमानोक्य सादृश्यात्तमेवाद्रिं
कातरेणाधीरेण मनसा स्मरामि । सादृश्यात्प्रियत्वाच्च स्मरणम् । कातरत्वं
तु विरहवशात् । शेषत्वाविवक्षया⁷ तमित्यधीर्गर्भेति⁸ पश्यभावः ॥ ७४ ॥

रक्ताशोकश्वलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमराडपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां⁹ दोहदच्छयनास्याः¹⁰ ॥ ७५ ॥

¹ नाध्यास्यन्ति M, S, A, B. ² प्राप्य J. ³ Pāṇ. iv, 3, 154.

⁴ तस्या° J, M, S. ⁵ विहित° J, रचित° M, S, A sec. m., D.

⁶ °स्फुरित° J. ⁷ Pāṇ. ii, 3, 50. ⁸ Pāṇ. ii, 3, 52.

⁹ °मदिरा J. ¹⁰ दोहद° J.

अत्र केनिपर्वते रक्ताशोककेसरतस्तु पद्मविती सः । कुरवकवृक्षवृत्ति-
वर्णिका कण्ठी यस्य तस्य माधवीलतामण्डपस्य प्रत्यासर्त्ता सविधा ।
यथोद्येकोऽशोकस्तव सख्या मन्नेहिन्या वामपादाभिलाषी । चरणप्रहा-
रानुग्रहेण तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि सापराधस्तदीयं
पादप्रहारमभिलषामीत्यर्थः । अपरो वकुलो दोहदच्छसना मेका-
भिलाषव्याजिनास्या मत्प्रेयस्या वदनमदिरां काङ्क्षति । तरुणीमुखा-
सवसेकेन तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि तदीयां वदनमदिरां
काङ्क्षामीत्यर्थः । अशोकादीनां प्रशस्तत्वादुपादानम् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
मूले नडा^१ मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः^२ कान्तया मे^३
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्भः ॥ ७६ ॥

तयोरशोककेसरयोर्मध्ये क्रीडावर्हिणः सोवर्णी वामार्थं यष्टिर्दण्डो
ऽस्ति । कीदृशी । स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । मूलभागे च
मणिभिर्नडा संवदा । कैः । अनतिप्रौढा नातिपक्वा ये वंशा विणवस्तद-
त्प्रकाशैर्वीतमानैस्तत्सवर्णैः । मरुकरैरित्यर्थः । ते हि वंशवर्णाः । यां च
यष्टिं दिनान्ते युष्माकं सुहृद्वीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते श्रयते । कीदृशः ।
मत्कान्तया शिञ्जानकनककटकमनोहरेस्तानिर्वर्धिर्नर्तितः । शिञ्जेरात्मने-
पदित्वाच्छिञ्जदिति प्रयोगः प्रमादजः । अनित्यो वानुदात्तेदात्मने-
पदविधिः^४ ॥ ७६ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्ष्यैर्लक्षणीयं^५
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं^६ भवनमधुना मद्दियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥ ७७ ॥

^१ वद्धा J, M, S, D.

^२ शिञ्जद्वलयं J, शिञ्जावलयं M.

^३ कान्तया नर्तितो मे J, D.

^४ Pāṇ. i, 3, 12.

^५ लक्षणीयं

J, M, S, D.

^६ मन्दच्छायं S.

हे साधो पूर्वोक्तिरितश्चिह्नश्चित्तस्यापितेमद्वैरम त्वया लक्षणीयं बोद्ध-
व्यम् । किं च द्वारपाशेण गङ्गापद्मा निधी लिखितवपुर्षी दृष्ट्वा लक्ष्यम् ।
कीदृशम् । इदानीं मद्विरहेण चामच्छायं कृशशोभम् । यस्माद्रूवेरक्षमये
नलिनं नैव निजां श्रियं पुष्पाति वर्धयति ॥ ७७ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः^१
क्रीडागैले प्रथमकथिते रस्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमन्याल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७८ ॥

ततस्त्वं पूर्वोक्ते रस्यसानौ क्रीडाद्राववस्थितः सन्नस्मद्वैरमाभ्यन्तर-
पतितां विद्युदुन्मेषदृष्टिं तद्विद्युद्योतनमेव दृशं कर्तुमर्हसि । यथा तां
पश्यसीति भावः । किं कृत्वा । तत्क्षणं कलभतनुतामिभगिशुपेलवत्वं
निप्रगमनार्थं प्राप्य । महति हि देहे व्यथा जायते । कीदृशी दृष्टिम् ।
अन्यान्पा कृशप्राया भाः कान्तिर्यस्यास्मात् । अत एव च खद्योताख्या
ज्योतिर्मान्निश्रेण्या यद्विलसितं स्फुरणं तत्सदृशीम् ॥ ७८ ॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना^२ पक्कविस्त्राधरौष्ठी^३
मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणी^४ निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोक्नम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये^५ मृष्टिराद्येव धातुः ॥ ७९ ॥

तां जानीयाः^६ परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

^१ तत्परिचाणहेतोः S. ^२ शिखरि० J, M, S, D. ^३ ०धरौष्ठी
J, M, S, D. ^४ ०हरिणीप्रेक्षणा J, M, S, D. ^५ ०विषया J.
^६ जानीयाः M, S.

गाढोत्कण्ठागुरुषु¹ दिवसेष्वेपु गच्छत्सु वालां²
जातां³ मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनी वान्यरूपाम्⁴ ॥ ६० ॥

तत्र वेरमनि यैवंविधाङ्गना भवेत्तां त्वं मम जीवितं द्वितीयं बहिश्चरं
जानीयाः । मद्भार्यां बुधेयाः । कीदृशी । या तन्वी कृशाङ्गी । श्यामक-
वारप्रमृता । तरुणीत्यर्थः । शिखरदशना तीक्ष्णदन्ता । पक्वं यद्विस्वफलं
तद्वदधरो यस्याः सा । मध्ये क्षामा कृशोदरो । चकितहरिणप्रेचणी
त्रस्तकुरङ्गनयना । निम्ननाभिरनुन्दिता । श्रोणीभाराद्भित्तम्बभारादलस-
गमना मन्थरयाता । स्तनाभोगेन च स्तोकं मनाङ्गनया नता । किं बज्रना ।
युवतिविषये नारीमध्ये वेधस आद्या मृष्टिरिव । आर्द्रा ह्यनुद्वेगाद्रस्यं
निर्माणं भवति । तां कीदृशीम् । परिमितकथां पेशलभाषिणीम् । मयि
सहचरे पत्नीं दूरीभूते दूरस्थिते मति चक्रवाकीमिवैकां केवलाम् । यां
च बालाममीपु गाढोत्कण्ठादुःसहेष्वहःसु⁵ व्रजन्सु शिशिरदग्धां कमलि-
नीमिव विरूपां संपन्नं मन्ये जाने । वाग्द्व इवाथं । तां जानीया
इत्येतदपेक्षयात्र सर्वत्र द्वितीया ॥ ७९ ॥ ८० ॥

नूनं तस्याः प्रवलरुदितोच्छूननेत्रं बहूनां⁶
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्⁷ ।
हस्तन्यस्तं⁸ मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्विभर्ति⁹ ॥ ६१ ॥

तस्या वक्त्रं निश्चितं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्भवत्संपर्ककदर्शितशोभस्य
शशिनो दैन्यं विभर्ति विच्छायतां धत्ते । यतोऽसकलव्यक्ति न तथा
प्रकटम् । कुतः । लम्बालकत्वात् । न हि विरहिणी केशान्संमार्जयति ।
कीदृशं तत् । प्रबलेनाविच्छिन्नेन रुदितेनोच्छूने नेत्रे यस्य । तथा

¹ गाढोत्कण्ठा M, S, A, B, D pr. m. ² बाला J. ³ जाता J.

⁴ मथिता पद्मिनीवान्यरूपा J. **रूपा** ⁵ गाढोत्कण्ठादुः A, C, D.

⁶ प्रियाया M, S, D. ⁷ धरोष्ठम् J, M, S, D. ⁸ हस्ते न्यस्तं S.

⁹ त्वदुपसरणं J, M, D.

श्रासपरंपराया उष्णत्वाद्भिन्नवर्णो नष्टकान्तिरधरो यस्य । हस्तन्यस्तं
करविधृतम् ॥ ८१ ॥

आलोके ते निपतति पुरा सा वलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां^१ शारिकां^२ पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि निभृते^३ त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८२ ॥

मत्प्रियंवदविधा तवालोके दर्शनपथे पुरा निपतत्यचिराद्यास्यते ।
एवंविधान्यापाराकुर्वती तां द्रक्ष्यमीत्यर्थः । कीदृशी । वलिव्याकुला
देवपूजातत्परा । मम सादृश्यमनुकारं विरहवशात्तनु दुर्वलं भावगम्यं
चित्तस्थितं लिखन्ती वा । मञ्जुवादिनी शारिकां पञ्जरस्थां पृच्छन्ती वा ।
किमित्याह । हे निभृते विनीते कच्चिद्भर्तुः स्मरसि मत्पतिं ध्यायसि ।
यस्मात्त्वं तस्यातीव प्रिया । पुरा निपततीति यावत्पुरानिपात-
योर्लट् ॥ ८२ ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सोम्य^४ निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्वीराद्रीं^५ नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां^६ मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ८३ ॥

धूमराखरेऽङ्के वीणां निधाय गेयमुद्गातुकामा वा । मालोके ते
निपततीति सवन्धः । कीदृशं गेयम् । मम गोत्रं नामाङ्कश्चिद् यस्य ।
विरचितानि पदानि शब्दा यस्य । पदस्थो हि स्वरसंघातो गेयम् ।
मदीयनामान्वितमित्यर्थः । असुभिर्नेत्रजलेराद्रीः क्लृतास्तन्वीः^७ क्लेशेन
सारयित्वा योजयित्वा स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां सारणां विस्मरन्ती ।
चेतसोऽस्वास्थ्यात् ॥ ८३ ॥

^१ वचनं J.

^२ शारिका J, M, S, D.

^३ रसिके J, M, D.

^४ Pāṇ. iii, 3, 4.

^५ सोम्य J, M, S, D.

^६ तन्वीमाद्रीं M, D.

^७ स्वयमधिकृतां J.

^८ कृता° A, B, C, कृता° D.

शेषान्मासान्गमनदिवसप्रसूतस्यावधेर्वा^१
 विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः^२ ।
 संयोगं वा^३ हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती^४
 प्रायेणैते रमणविरहेध्वङ्गनानां^५ विनोदाः ॥ ८४ ॥

गमनदिवसात्प्रवृत्तो योऽवधिर्वर्षाख्यस्तस्य शेषान्मासानवनो भुवि
 विन्यस्यन्ती स्थापयन्ती । कः । देहल्यां द्वारविशेषे द्वारपूजार्थं दर्शः
 पुष्पर्या गणना तथा । रेखापदेषु पुष्पाणि दत्तित्यर्थः । हृदयनिहितारम्भं
 मनोरथरचितं मत्संगं वास्वादयन्त्यनुभवन्ती । कथमवगच्छेतादृ-
 शाभ्यापाराङ्कुर्वतीत्याह । यस्मादिष्टवियोगे विरहिणीनां प्रायेणवंधिधा
 एव विनोदाः केनयो भवन्ति ॥ ८४ ॥

आद्ये वद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा या मयोन्मोचनीया^६ ।
 स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती
 गरडाभोगात्कठिनविषमादेकवेणी^७ करेण ॥ ८५ ॥

सव्यापारामहनि न तथा खेद्येद्विप्रयोगः^८
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखी ते ।
 मत्संदेशैः सुखयितुमतः^९ पश्य साध्वी निशीथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्यः^{१०} ॥ ८६ ॥

तां सखीमुन्निद्रां सती त्वमतः कारणात्निशीथेऽर्धरात्रे मत्संदेशैः
 सुखयितुं पश्येत् तं दिवसे । कुत इत्याह । सव्यापारत्वादहनि तां विरहो

^१ °सान्विरहदिवस° J, M; °स्थापितस्या° J, M, S, D, °प्रस्थि-
 तस्या° C. ^२ °मुक्तपुष्पैः J, S, D. ^३ संभोगं वा M, मत्सङ्गं वा S,
 मत्संयोगं D. ^४ हृदयरचिता° J. ^५ °विरहे ह्यङ्गनानां S.
^६ तां मयोद्वेष्टनीयाम् J, M, S, सा मयोद्वेष्टनीया D. ^७ °विषमामेक°
 J, M, S, D. ^८ पीड्ये° J, M, S, D; °अद्वियोगः S, D.
^९ °मत्सं M, S, D. ^{१०} °शयनां सद्य° J, S, D, °शयनां सौध° M.

न तथा दुःखयद्यथा रात्री शङ्के संभावये । यतो निर्विनोदां चित्रव्या-
पारादिवर्जिताम् । अत एव गुरुतरशुचमतिदुःखिताम् । कीदृशी ताम् ।
एवंविधामेकां वेणीं कठोरपरुपात्कपोलफलकादघटितकरजेन पाणिना
मारयन्तीमालोकार्थमपास्यन्तीम् । कीदृशी वेणीम् । याद्ये प्रथमे
विरहदिवसे वियोगदिने चूडाशेखरमपास्य तथा वेष्टिता । या च
नष्टशोकेन मया मोचनीया । एवं ह्येष विरहाचारः । स्त्रहाभावाच्च
स्पर्शं क्लिष्टं परुषाम् । त्वं कीदृशः । अवर्ता भुवि न तु खट्वायां यच्छयनं
तन्व्यं तस्यामन्त्रे निकटे वातायने गवाक्षे तिष्ठति यः स तथोक्तः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

आधिष्ठामां विरहशयने संनिकीर्णैकपार्श्वी^१
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः^२ ।
मत्संयोगः^३ कथमुपनमेत्स्वप्रजोऽपीति^४ निद्रा-
माकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ८७ ॥

अन्यच्च कीदृशी ताम् । आधिष्ठामां चित्तपीडाकशाम् । अत एव
यादृशे तादृशे विरहशयने संनिकीर्णं क्षिप्रमेकं पार्श्वं यथा । अत-
द्यामावस्यायां प्राचीमूले पूर्वदिग्भुवि कलामात्रशेषां हिमांशोश्चन्द्रमसो
मूर्तिमिवेत्युपमा । तथा निद्रामभिलषन्तीम् । किमर्थम् । मया सह कथं
नाम स्वप्ने समागमो घटेतेति । नयनसलिलोत्पीडेन नेत्राम्बुपुरेण
रुद्धावकाशां निवृत्तप्रसराम् ॥ ८७ ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्ती
शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागराडलम्बम्^५ ।
नीता रात्रिः क्षण इव^६ मया सार्धमिच्छारैर्यया
तामेवोष्णैर्विरहशयनेष्वसुभिर्यापयन्तीम्^७ ॥ ८८ ॥

^१ संनिकीर्णकं J, M, D. ^२ For the second half of verse 87, J, M, S substitute that of verse 88. ^३ मत्संयोगः M. ^४ कथमुपनये J^१, कथमपि भवे S, सुखमुपनये D. ^५ रुद्धोः for हिमांशोः A, B, C, D. ^६ For the second half of verse 88, J, M, S substitute that of verse 87. ^७ क्षणमिव J, D. ^८ ररुहमहतीमश्रुभि J, M, S.

दीर्घोष्णत्वादोष्ठपल्लवदाहिनोच्छ्रामेनालकं नूनमुत्क्षिपन्तीमपास्यन्तीम् ।
कीदृशम् । शुद्धस्नानात्पानीयमात्राभिषेकेण परुषं रूक्षम् । यदि हि
सा मङ्गलार्थं कदाचित्स्नाति तत्सुरभित्तनामलकादिगूढ्येन तोयमात्रेण ।
आगण्डं लम्बत इत्यागण्डलम्बं कपोलस्रस्तम् । तथा मया सहैच्छारतैर्या
निशा चणवदतिवाहिता तामेवोष्णैर्वाप्यैर्विरहशब्दायां रोदनेन मास-
मिव यापयन्ती नयन्तीम् ॥ ८८ ॥

पादानिन्दोऽस्मृत्शिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-

न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव^१ ।

चक्षुः खेदात्सजलगुरुभिः^२ पद्मभिश्छाद्यन्ती^३

साभेऽह्नीव स्थलकमलिनी न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ ८९ ॥

सवाप्यत्वाद्गुरुभिर्दुःसहैः पद्मभिर्लामभिः खेदाच्चक्षुराच्छाद्यन्ती
स्थगयन्तीम् । कीदृशम् । पीथूपशीतलान्वातायनप्रविष्टानिन्दोः पादा-
त्किरणान्पूर्वप्रीत्या संमुखं गतं प्रमृतम् । ततो मद्द्विरहेण खेदकारित्वा-
त्तथैव संनिवृत्तम् । यद्देव रभसान्नतं तद्देव प्रत्यागतमित्यर्थः ।
अतश्चाक्षुः स्थगनात् प्रबुद्धां न सुप्ताम् । नेत्रनिमीलनात्प्रबोधभावो
निद्राभावश्च स्वापशून्यतया । अतश्च साभेऽह्नि स्थलकमलिनीमिवेत्यु-
पमा । सा हि साभत्वात् प्रबुद्धा दिनवशाच्च न सुप्ता । पूर्वैवात्र वाक्यत्रये
क्रिया ॥ ८९ ॥

कथमेवंविधामेतामस्वस्थामवेषीत्याह ।

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-

दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति

प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९० ॥

^१ तर्दव J^२.

^२ खेदाच्चक्षुः J, D; सलिल० J, M, S, D.

^३ दयित्वा J^२.

तस्या भवद्वयस्याया यतो मयि मनः संभृतस्नेहमतिप्रोतिमदतः
कारणादित्यंभूतामेवविधां दग्गामवाप्रां तामहमाद्यवियोगे तर्कया-
म्यत्प्रेषे । न च स्नेह एव त्वयि तस्या नाम्नीति चक्रे युज्यत इत्याह ।
सुभगमिष्टमात्मानं मन्यते सुभगमन्यः । तद्भावो मां नैव वाचानं
यत्किंचनभाषणं कुरुते । तस्माद्यत्तव मयोक्तमेतद्गोपं तवाचिरा-
त्प्रत्यक्षम् । अत्रश्रेयं त्वमेवविधां तां द्विवैर्दिनंर्द्रैच्यमीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सा संन्यस्ताभरणमवला पेलवं^१ धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ ९१ ॥

सावना कृशाङ्गीदृशं देहं वहन्ती निश्चेतनमपि त्वां नवजलमयम-
स्रमवश्यं त्वाजयिष्यति । कीदृशं गात्रम् । पेलवं कृशं सुकुमारम् । अत
एव संन्यस्ताभरणं त्यक्तमण्डनम् । तथा तन्पृष्ठे निक्षिप्तमप्यतिक्रमेण
विभ्रती । यद्येवंविधा सा किमित्यहं रोदिमीत्याह । यस्माद्य आद्रा-
न्तरात्मा सरमचित्तः स सर्वः प्रायेण करुणावृत्तिः कृपाशीलो भवति ।
स्यं च सजलत्वादाद्रान्तरः । करुणा कृपैव वृत्तिर्यापारो यस्य स
करुणावृत्तिः । कृपार्थवृत्तेः करुणाशब्दस्य भाषितपुंस्त्वभावात्
पुंवद्भावः^२ । दुःखदुःखेनेत्याधिक्ये द्विवचनम्^३ । दुहेरिव मुचेरपि
द्विकर्मकत्वात्त्वामसं मोचयिष्यतीति ॥ ९१ ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगास्या
मीनद्योभाकुलकुवलयथीतुलामेष्यतीति^४ ॥ ९२ ॥

भवति निकटस्थे सति तस्या हरिणनयनाया नेत्रमुपरिस्पन्दित्वा-
दनिमेषोत्फलनचटुल्लोत्पल्लशीभासाम्यं^५ प्राप्स्यतीत्याशङ्के संभावयामीति

^१ पेशलं M, D.

^२ Pāp. vi, 3, 34.

^३ Cf. p. 10, line 1.

^४ शोभासलं J, M, D.

^५ Cf. verse 40.

शुभमूचनमत्र । स्त्रीणां हि वामाक्षिस्फुरणमानन्दमासन्नमाह । कीदृशं
नयनम् । लम्बरलके रुद्रापाङ्गप्रसरं निवृत्तकटाक्षलेपम् । शोकाञ्चा-
ञ्जनस्नेहेन रहितम् । तथा मद्यस्य वर्जनाद्विस्वन्नितभूविलासम् ॥ ९२ ॥

वामो वास्याः^१ कररूपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्^२ ॥ ९३ ॥

त्वय्यामन्ते वामो वोरुरस्याश्चलत्वं यास्यति स्फुरिष्यति । वाग्वदो
नयनस्यन्दापेक्षया विकल्पे । कीदृशो ऽमी । मामकिर्नखक्षतेर्वर्ज्यमानः ।
नित्याभ्यासं च मीत्तिककलापं विधिवैधुर्यात्त्याजित उपेक्षितः । श्रित्यार्थं
हि तत्र तस्य करणमभूत् । तथा सुरतसमाप्ती मम करोपमर्दनयोग्यः ।
अभिनवकदलीकाण्डवच्च गौरः श्वेतः ॥ ९३ ॥

तस्मिन्काले जलद दयिता लब्धनिद्रा यदि स्या-^३
दन्वास्यिनां^४ स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व^५ ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि^६ स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलतायन्थि गाढोपगूढम् ॥ ९४ ॥

हे जलद तस्मिन्काले ऽर्धरात्रसमये प्रिया चेतुष्पा भवेत्तदेनामन्वास्य
सेवित्वा त्यक्तगर्जितस्त्वं क्षणमात्रं सहस्व प्रतीक्षेथाः । मा स्म तां बोधयः^७ ।
किमर्थमित्याह । मयि प्रियमि कथंचिद्देवात्स्वप्नासादिते सति तस्या
गाढोपगूढं दृढानिद्रां मद्यस्तदक्षणं कण्ठच्युतभुजलतायन्थि गलभ्रष्टवा-
ङ्गवल्लीपाशं मा भूत् । आक्षेपविच्छेदो मा स्म भवदित्यर्थः । नूनं मा मामा-
लिङ्गितमात्मना स्वप्ने द्रक्ष्यति । उपगूढशब्दो भावे । अन्वासनं सेवनम् ।

^१ वामास्याः J, M, S. ^२ करक^० D; ^३ कदलीगर्भ^० J. ^४ यदि सा
लब्धनिद्रामुखा स्या^० J, M, S, D. ^५ तत्रासीत्: S, D. ^६ सहेथाः S.
^७ जने J. ^८ Pān. iii, 3, 176, and vi, 4, 74.

यथा । अन्वासितमन्थत्या स्वाहयेव हविर्भुजमिति¹ । स्थाणुं तपस्यन्तम-
धित्यकायाम् । अन्वास्त इति च² ॥ ९४ ॥

तामृत्याप्य³ स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्⁴ ।
विद्युद्गर्भे⁵ निहितनयनां⁶ त्वत्सनाथे गवाष्टे
वक्तुं धीरस्तनितवचनैर्मानिनीं⁷ प्रक्रमेथाः ॥ ९५ ॥

ततः सुप्तां तां मनस्विनीं निजोदकविन्दुभिस्तुपारेण समीरणेनोत्थाप्य
गभीरगर्जितेनैव वचसा वक्तुं प्रक्रमेथाः प्रारभेथाः । कीदृशीम । शीत-
घातसंस्पर्शात्समाश्वस्तां मालतीजालकैः सह । सा हि प्रभाते विकसति ।
तथा भवदधिष्ठितत्वाद्विद्युद्गर्भे तद्वत्प्रति वातायने दिदृक्षया क्षिप्र-
चक्षुषम् ॥ ९५ ॥

किं वच्चामीत्याह ।

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे⁸ विद्धि मामसुवाहं
तत्संदेशान्मनसि निहितादागतं⁹ त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोपितानां
मन्द्रस्निग्धैर्धनिभिरवलावेणिमोक्षोत्सुकानि¹⁰ ॥ ९६ ॥

हे अविधवे पतिवन्नि भावत्कस्य पत्युर्मित्रं प्रियमसुवाहं जीमूतं मां
त्वं विद्धि जानीहि । तत्संदेशान्मनसि निहितात्तदीयं संदेशं चेतसि
गृहीत्वा त्वन्निकटं प्राप्तम् । यथासुवाहो मागं श्राम्यतां खेदं भजतां
प्रोपितानां प्रवासिनां कदम्बकानि मन्द्रस्निग्धैर्धुरारुर्धर्गर्जितस्त्वरयति
प्रेरयति गृहाय । यतोऽवलानां कान्तानां वेणिमोक्षणे कवर्धुञ्चोचन

¹ *Raghuramāṅga*, i, 56.

² *Kumārasaṁbhara*, iii, 17.

³ प्रोत्थायिना J. ⁴ °वर्मालतीनां रजोभिः D. ⁵ विद्युद्गर्भः M, D, विद्युत्कम्प° S. ⁶ स्तिमितनयनां J, M, S, D. ⁷ धीरः M; °वचनो J, A, C. ⁸ °मभिदधे J. ⁹ °शर्मनसि निहितैरागतं J¹, D, °शर्हद-
यनिहितैरागतं M, S, °शावृदयनिहितादागतं A, B, C; but see the
commentary. ¹⁰ सान्द्र° A, B, C.

उत्सुकान्यत्कानि । मेघालोके हि विरहो दुःसहः । यस्त्वरयतीत्यम्बुवा-
हापेक्षया पुंस्त्वं प्रथमपुरुषनिर्देशश्च । मित्रास्रदपेक्षया¹ तु दुर्घटमे-
तत्स्यात् ॥ ९६ ॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवीन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव² ।
श्रोषत्यस्मात्परमवहिता³ सोम्य⁴ सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः⁵ मुद्ददुपनतः⁶ संगमात्किञ्चिदूनः ॥ ९७ ॥

इत्थं त्वयोक्ते सति सा त्वामुद्दक्त्वा दृशा दृष्ट्वा धिया चोपपद्यते तद्दृत्तत्व-
मस्येति संभाव्य विचार्यातः परमवहितेकाग्राकर्णायद्यति । यस्मात्पुरंधीणां
मित्रेणानीतः कान्तोदन्तो वल्लभवृत्तान्तः संगमात्किञ्चिदूनः । प्रियसमागमे
समाश्राप्तोत्पादात्प्रियसंगमनिभ इत्थर्थः । कमिव का वीक्ष्यत्याह ।
पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीता यथा पूर्वं दृष्टवती दूतं च संभावित-
वती । उत्कण्ठयोच्छ्वसितं मुक्तोच्छ्वासं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ९७ ॥

तामायुष्मान्मम⁷ च वचनादात्मना चोपकर्तुं⁸
ब्रूयादेवं⁹ तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां¹⁰ वियुक्तः¹¹
पूर्वाशास्यं¹² सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव¹³ ॥ ९८ ॥

आयुष्मान्ममवाग्मदीयेन वचसा स्वयं चोपकर्तुं तामित्यं ब्रूयाद्देत् ।
यथा तव सहचरः पतिशिवकूटासीनोऽव्यापन्नो जीवंत्वां कुशलं
पृच्छतीति । किमित्युभयगतकुशलकथनमेवादावित्याह । यस्मात्सुप्रापवि-

¹ The compound मित्रास्रद् is a *dranda*. ² संभाव्य चैवम् D.

³ ०वहितं J, ०प हितं D. ⁴ सीम्य J, M, S, D. ⁵ कान्तोपान्तात् J.

⁶ ०पगमः J, ०पगतः M, ०पहतः D. ⁷ ०युष्मन्मम J, M, S, D sec. m.

⁸ ०दात्मनश्चोप° J, M, S, D. ⁹ ब्रूया एवं M, S. ¹⁰ त्वा A, B.

¹¹ नियुक्तः J. ¹² पूर्वाभाष्यं M, D. ¹³ भूतानां हि षड्यपु

करणेष्व्वाद्यमाश्रास्यमेतत् S.

पत्नीनां शरीरिणामितदेव पूर्वाशास्यं प्रथमाकाङ्क्षणीयं यत्स्वास्थ्यं नाम ।
आयुष्मानिति वचने कर्तृपदं न त्वामन्वणम् । ब्रूयादिति प्रथमपुरुषप्रयो-
गात् । आशास्यशब्देऽनुपसर्गाधिकारादेतिशुभासन्निति¹ क्ववभावः ॥ ९८ ॥

ततः किमित्याह ।

अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्त्रेणासद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन² ।

उष्णोच्छ्वासं³ समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
संकल्पैस्ते विगतिं⁴ विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ ९९ ॥

तव प्रेयान्दूरवर्ती संकल्पैरुत्कण्ठावशादङ्गेनाङ्गं विगतिं वपुषा त्वद्देहं
प्रवेष्टुमिच्छति । त्वर्धकं यियामतीत्यर्थः । भिन्नयोर्धकं साहचर्याद्भवतीति
तथोरङ्गयोस्तनु च तनुनेति पृथग्विशेषणं : सादृश्यकथनेन समानुरागता-
माह⁵ । असं द्रवतीत्यसद्रवम् । पचादित्वाद्च् । कस्मादात्मना नाया-
तीत्याह । विधुरेण विधिना रुद्धवर्त्मा । वियोगस्य वर्षभोग्यत्वात् । तनु
च तनुनेति चार्थाभावात्प्रतनु तनुनेति पठनीयम् ॥ ९९ ॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां⁶ पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनानामगम्य-⁷
स्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०० ॥

स तव प्रियो मन्मुखेनेदं वक्ष्यमाणं त्वामाह प्रवीति । स कः । यत्किंन
शब्दाख्येयं प्रकटवाच्यं तदपि सखीसंनिधाने व्याजं विधाय यस्तव कर्णे

¹ Pāṇ. iii, 1, 100 and 109; °शास्विति A, B, C, D. ² प्रतनु
M, S, D. ³ सास्त्रेणाशुद्रुतम्° M, S. ⁴ दीर्घाच्छ्वासं S, सोष्णो° D.
⁵ संकल्पैर्विगतिं J, M, D. ⁶ समानुरागिता° A, सानुरागता°
B, C, D. ⁷ Pāṇ. iii, 1, 134. ⁸ Vallabhadēva's emendation
has been adopted by Mallinātha; see note 2. ⁹ तत्सखीनां
A pr. m., B, C. ¹⁰ लोचनाभ्यामदृष्ट° J, लोचनाभ्यामदृष्ट° M, S, D.

वक्तुं लोलः साकाङ्क्ष आसीत् । कुतो हेतोः । आननस्यर्शलोभात् । कर्णे
कथनं हि तस्य त्वन्युखस्यर्शमुखानुभवाय । कीदृशः सः । अथवा विषयमति-
क्रान्तोऽप्राप्तः । दूरस्थत्वात् । अत एव लोचनानामगम्यो जेवेर्द्रुमशक्यः ।
उत्कण्ठया विरचितानि पदानि शब्दा यत्रेति कथनविशेषणम् ॥ १०० ॥

इदं किमित्याह ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षिते^१ दृष्टिपातं^२
गरुडच्छायां^३ शशिनि शिखिनां वर्हेभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हनैकस्यं^४ क्वचिदपि न ते भीरु^५ सादृश्यमस्ति ॥ १०१ ॥

हे भीरु कातरे तव साक्षुष्यमेकस्य कष्टं क्वचिदपि न विद्यते । यदा-
लोकात्मानं समाश्रामयेयम् । तथा हि श्यामालतासु तवाङ्गमुत्प्रेषे ।
तद्वत्तनुत्वात् । चकितहरिणप्रेक्षणे च दृष्टिपातम् । चक्षुष्यस्य दृष्टि-
वलीकनात् । एवमुत्तरत्र यथायथं योज्यम् । कपोलकान्तिं मृगाङ्क-
उत्पश्यामि । मयूराणां कलापाटोपेषु कचभरम् । मूक्षुस्यत्कलोलेषु
भ्रूविलासान् । भीर्वित्यन्वर्थं नाम नारीणाम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति^६ इत्यगुणाभावः^७ ॥ १०१ ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्महुरुपचितैर्दृष्टिरालिष्यते^८ मे
क्रूरस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १०२ ॥

भवती प्रणयकुपितां प्रीत्या रूपितां धातुरागैः सिन्दूरादिरागैर्दृष-
त्स्वानिख्य प्रार्थनयात्मानं तव पादगतं कर्तुं यावदिच्छामि तावत्त्वदा-
कारस्य स्मरणाद्वाप्यरसकुरुपचितैर्दृष्टिभुजोपि ममाच्छायेते । अतश्च

^१ ० हरिणो J, M, S, D; ० प्रेक्षणे M, S, D.

^२ ० पातान् D.

^३ वक्रच्छायां J^१, M, S, D.

^४ ० कस्मिन् M.

^५ चण्डि J, M, S, D.

^६ Compare *Paribhāshendūśekhara*, 93, 1.

^७ Pāṇ. vii, 3, 108.

^८ ० लुप्यते J^१, M, S, D.

तस्मिन्नपि त्वदाकारे तत्रापि चित्रे क्रूरो विषमो विधिर्नावावयोः
समागमं न क्षमते ॥ १०२ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्रेपहेतो-
लब्धायास्ते कथमपि सति^१ स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वस्रुलेगाः^२ पतन्ति ॥ १०३ ॥

हे सति गुणवति तव स्वप्ने देववशात्प्राप्ताया गाढानिद्रानायाकाशे
गून्व एव प्रसारितभुजं मां वीक्षमाणानां वनदेवतानां द्रुमपल्लवेषु
मीककपृथवो वाप्यकणा अस्रुत्त खलु न पतन्ति । अपि तु भ्रष्टन्त्येव ।
तादृशी मे दशामानोक्य ता अपि कृपया न दन्तितरामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

भिञ्चा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुदृमाणां
ये तन्दीरस्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्रुष्टं^३ यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ १०४ ॥

हे गुणवति शीनान्विते सरलतरुणां तत्क्षणं पल्लवकवाटानुपमृद्य
तद्द्रुमसंवन्यक्षीरस्रुतिसुगन्धयो ये हिमालयानिला दक्षिणेन प्रवृत्ता
अस्यां दिशि वातुं प्रस्रुतास्ते मयास्त्रिष्यन्ते । किमर्थम् । यदि किलभि-
र्माहतेः सहवासात्कदाचित्त्वदीयं शरीरं स्रुष्टं भवेत् । अतश्च । वाहि
वात यतः काला तां स्रुष्ट्वा मामपि स्रुष्टेः । बद्धेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन
जीवितुम् ॥ दक्षिणेनेत्येनवक्तः^४ ॥ १०४ ॥

^१ मया J, M, S, D, निशि A, B, C; I have written सति on the strength of the commentary. ^२ °ष्वश्रु° J, M, S, D.

^३ पूर्वं स्रुष्टं J, M, S, D.

^४ Rāmāyana (Gorresio), v, 75, 8. A adds तदुक्तम् । and quotes Śītubandha, v, 6. The text of this verse is so full of mistakes that I have to omit it. ^५ Pāṇ. v, 3, 35.

संक्षिप्येन्द्राण¹ इव² कथं दीर्घयामास्त्रियामाः³
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं⁴ मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः⁵ कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ १०५ ॥

हे चञ्चललोचने गाढोष्माभिस्रोत्रसंतापाभिस्त्वद्विरहचिन्ताभिर्मम मन
 इत्थं दुर्लभप्रार्थनं कृतम् । यद्यद्दुष्प्रापं तत्तदभिलषामीत्यर्थः । तथा हि
 दीर्घप्रहरास्त्रियामा निशा निमेष इव कथं नाम संक्षिप्येन्द्राण्युः ।
 तथा योष्ममध्याह्नादिष्वपि सकलामु दशामु दिनमतिमृदुरविप्रभं कथं
 स्यादिति । एतच्च दुर्लभम् । न हि निखिला जगदा जगवत्सीयते । न च
 दिनं सर्वदा मन्दातपं भवति । गाढोष्माभिरिति डावुभाभ्यामन्य-
 तरस्याम्⁶ । संक्षिप्येन्द्रिति कर्मकर्तरि ॥ १०५ ॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे⁷
 तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां⁸ मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं⁹ सुखमुपनतं¹⁰ दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १०६ ॥

आत्मावस्थां प्रतिपाद्य संप्रति कर्तव्यतामाह । हे कल्याणि भद्रे तत्रापि
 नन्वात्मानं बहुविधं विगणयन्नात्मस्वयमेव नावलम्बे न । अपि त्ववलम्ब
 एव । पामीत्यर्थः । तत्त्वमपि प्रिये कातरत्वमर्थं सुतरामत्यर्थं मा गमो
 मा यामीः । यस्मात्कस्य संसारिणो नित्यं सुखमुपनतं घटितमेकान्ततो
 नियमेन दुःखं वा । यत एताः सुखामुखरूपा दशा अवस्थाश्चक्रनेमि-
 वत्कदाचिन्नीचैर्गच्छन्त्यधो यान्ति कदाचिच्चोपरि पृष्ठे । रथाङ्गधारा हि
 भ्रमन्ती क्रमेणाथ उपरि च याति । तदुक्तम् । सुखं च दुःखं च भवाभवौ

¹ संक्षिप्येत् J, M, S. ² जगमिव J, D. ³ दीर्घयामा त्रियामा
 J, M, S. ⁴ च मे D. ⁵ गाढोष्माभिः J², S. ⁶ Pāṇ. iv, 1, 13.
⁷ न स्वात्मानं M, A, इत्यात्मानं D. ⁸ °त्मानेवावलम्बे J¹, M, S, D.
⁹ नितरौ J¹, M, S. ¹⁰ कस्यैकान्तं J, M. ¹¹ °उपगतं D.

च लाभालाभा मरणं जीवितं च । पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्दीरो न प्रदुष्येत्त शोचेत्^१ ॥ नन्वभिमुखीकरणे । मा गम इति
वृद्धित्वादङ्^२ ॥ १०६ ॥

मुखागमे कस्तव निश्चय इत्याह ।

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्याङ्गमय^३ चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं^४ तं तमात्माभिलाषं^५
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु श्वापामु ॥ १०७ ॥

कार्त्तिकगुरुद्वादश्यां भुजगशयनाच्छेषतन्त्यादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ हरां
मम शापान्तो भविष्यति । तदेव वर्षस्य परिपूर्णत्वात् । अतश्चाद्यारभ्य
मासचतुष्टयं लोचने मीलयित्वा यथाकथंचिद्गमयातिवाहय । ततः
पश्चात्संयोगे सति चिरकालगुणितं^६ तीक्ष्णं तं तं नानाविधमात्मनो
ऽभिलाषं कामं परिपक्वगारदृश्योत्स्वामु निशास्वावां निर्वेक्ष्याव
उपभुञ्जावहे । लोचननिमीलनेनात्र यथातथात्वं लक्ष्यते ॥ १०७ ॥

इदानीं मुखेष्टमभिज्ञानमाह ।

भूयश्चाह^७ त्वमपि^८ शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं^९ विप्रवृद्धा ।
सान्तर्हीसं कथितमसकृत्पृच्छतश्च^{१०} त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति^{११} ॥ १०८ ॥

स त्वत्प्रिय एतदुक्त्वा पुनरपि त्वामिदमाह । यथा पूर्वं भवती तन्प्रे
मामानिह्य मुग्धा केनापि निमित्तेन सशब्दं रुदती विप्रवृद्धा विनिद्रा
जाता । ततो रोदनहेतुमसकृत्पृच्छतो मम त्वयोक्तम् । हे कितव धूर्त

^१ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*,
No. 7068. ^२ Pāṇ. iii, 1, 55. ^३ शेषात्साङ्गमय M, S, D.

^४ गुणितं M, S. ^५ तमेवाभि० J. ^६ Read probably विरहकाल०.

^७ हीच A. ^८ भूयश्चापि S, भूयश्चासि D. ^९ त्वमसि J, S. ^{१०} सस्वनं
J, M, S, D. ^{११} ततो ऽसि J^१, तैक J^२. ^{१२} कामिनी कामपि त्वम् D.

कामपि वनितां रमयन्मवाग्स्वप्ने मयावलोकितः । अत इर्याकोपिना-
हमरुदमिति ॥ १०८ ॥

एतस्मान्मां कुगलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहह्रासिनस्ते^१ ह्यभोगा-^२
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमरागीभवन्ति ॥ १०९ ॥

हे कुवलयार्च्ये तस्मादभिज्ञानदानान्मां स्वस्वमवेत्य कौलीनाल्लोकाप-
वादमात्रान्माय त्वमविश्वासिनी निष्प्रत्यया मा भूः । तदेव कौलीनमाह ।
किमपि कुतोऽपि हेतोः स्नेहान्विरहह्रासिनो वियोगे तनूभवतो जना
आहुः । यथा । प्रीतिः प्रवासाश्रयादिति^३ । एतच्चायुक्तम् । यस्मान्ने स्नेहा
अभोगाद्वेतोरेष्टे वस्तुनीप्सितेऽर्थे उपचितरसाः सन्तः प्रेम्णो रागीभ-
वन्ति प्रीतिमयाः संपद्यन्ते । हृदयवल्गुभविषये^४ वियोगवशात्सहस्रगुणः
स्नेहः संपद्यत^५ इत्यर्थः । त्वयि च मम या प्रीतिस्तां त्वमेव जानासि ।
कौलीनं लोकापवादः ॥ १०९ ॥

इत्थं संदेशमुक्त्वा प्रार्थनामभ्युपगमयितुमाह ।

कच्चित्सोम्य^६ व्यवसितमिदं वन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्याख्यातुं न खलु भवतो धीरतां तर्कयामि^७ ।
निःशब्दोऽपि प्रतिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः^८
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११० ॥

हे सोम्य प्रियदर्शनैतन्निश्चकार्यं कच्चिद्भवता व्यवसितमङ्गीकृतं मम ।
अवश्यमत्र त्वया व्यवसायवता भाव्यम् । प्रत्याख्यातुमत्र तव धैर्यं न

^१ विरहे J, M, S; धंसिनस्ते M, S, D. ^२ ऽभोगा° J, स्वभोगा°
M, S, ह्यभोग्या दृष्टे D. ^३ Bhartṛihari's *Nītisatka* (Böhtlingk's
Indische Sprüche, No. 2991). ^४ °वल्गुभे विषय° A. ^५ सह A;
cf. Nandargikar's Notes, p. 112, l. 2. ^६ °त्सोम्य J, M, S, B, D.
^७ प्रत्यादेशात् J, M, S, प्रत्यादेशुं न D. ^८ कल्पयामि J, M, S.
^९ याचितं चात° A, B, C; but see the commentary.

लक्षयामि । तथा हि त्वमर्थितः सन्ननुवन्नपि चातकेभ्यस्तीयं वितरसि ।
यस्मान्महतामर्थिष्वभिमतार्थसंपादनमेव प्रतीपवचनम् । महान्तो हि
कर्मणा सुवन्ति न वचसा ॥ ११० ॥

स एवमुक्त्वाशिपमाह ।

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो^१ मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशवृद्ध्या ।
इष्टान्देशान्विचर जलदं प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते^२ विद्युता विप्रयोगः ॥ १११ ॥

हे जलधरानुचितप्रार्थनावर्त्मनोऽनुरूपयाज्ञामार्गस्य मर्मतत्संदेश-
हरणलक्षणं प्रियं विधाय ततस्त्वं वर्षाकालेऽर्जितदेहोन्नतिरभिमते स्थानं
विचर भ्रम । कुतो विधाय । स्नेहेन प्रीत्या । स्नेहाभावश्चेत्तद्विधुरो
दुःखितोऽयमिति मयि कृपाधिया वा । किं वज्रना । एवमनेन प्रकारेण
मद्वत्तवापि निमेषमपि तद्विषयया विरहो मा भूदिति भद्रम् ॥ १११ ॥

इति राजानकानन्ददेवात्मज-

परमात्मचिन्तापरनाम-

वद्वभदेवविरचिता

मेघदूतविवृतिः

समाप्ता ॥

^१ °चितं प्रार्थनादात्मनो J, M, °चितप्रार्थनावर्तिनो S. ^२ °शाञ्जलद
विचर M. ^३ सत्वे J.

APPENDIX

SPURIOUS VERSES

In this list the following additional abbreviations are used:—

G = Gildemeister.	T = Tanjur.
N = <i>Nemilūta</i> .	V = <i>Vidyullata</i> .
P = Pānabokke.	W = Wilson.
Mi. = Īśvarachandra's	} edition of Mallinātha.
Mu. = Nandargikar's	
Mp. = Parab's	
Mt. = Telugu	

I

This verse is quoted as a doubtful variant of verse 17 and commented on by Vallabhadēva. His commentary, which follows the commentary on verse 17, is printed below. The same verse forms part of the text of W (verse 19), but is pronounced spurious by G (p. 44 f.). It is translated in T (verse 18) and utilised in N (verse 18). See also Mu., p. 115; Mi., p. 112; Mp., p. 15; J, p. 105.

एतदनुकारी¹ क्वचिद्यमपि श्लोको विद्यते ।

अध्वकान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्कूट-²

स्तुङ्गेन त्वां जलद् शिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः ।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमयिं

सत्कारार्द्रः³ फलति नचिरेणोपकारो महत्सु ॥

त्वां पथि श्रान्तं समुखागतमाश्कूटाख्यः सानुमानुञ्जेन शिरसा श्लाघया वक्ष्यति । त्वमपि तस्य वेगवर्षेण दावानलं निर्वापयेः । यस्मान्महापुरुषेषु

¹ The pronoun *etad* refers to verse 17.

² सानुमांश्चिच०

T, W, S. ³ सद्भावाद्द्रः D, N, W, G, S.

सत्कारार्द्रः पूगार्द्र उपकारो यो विधीयते सोऽचिरेणैव फलियति ।
अथ महत्त्वं मेघस्य । पूर्वत्र तु पर्वतस्य¹ । सर्वोत्ततोऽपि जलधरोऽत्र
विश्राम्यतीत्यद्रेः साघात्र ॥

II

Verse 23 of W, T, and N; verse 22 of G, P, Mn., and Mt.;
Mi., p. 114; Mp., p. 17 f.; J, p. 105; V, p. 176. Mallinātha
pronounces it *prakshipta*.

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभृताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः² ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि³ प्रियसहचरोसंभ्रमालिङ्गितानि⁴ ॥

III

Verse 34 of N; verse 33 of J, Mn., and Mt.; Mi., p. 117;
Mp., p. 26; V, p. 176 f. Mallinātha declares iii, iv, and v
prakshipta.

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः⁵ शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणोनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विदुमाणां च भङ्गा-
न्सलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

IV

Verse 32 of J; verse 35 of N; verse 34 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 117; Mp., p. 26; V, p. 177.

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

¹ See verse 17. ² Cf. verse 10. ³ सोत्कम्पानि N, Mn., Mt.

⁴ Cf. the fine verse i, 50 of Mūgha. ⁵ •घटिका° J¹, •घुटिका° J².

अत्रोद्भान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-
दित्यागन्तूनमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः¹ ॥

V

Verse 78 of J; verse 69 of N; verse 35 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 118; Mp., p. 27; V, p. 178.

पत्त्रश्यामा² दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः
शैलोदयास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात्³ ।
योधायण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥

VI

Verse 67 of P; verse 77 of N; verse 70 of J, Mn., and Mt.;
Mi., p. 127; Mp., p. 51; V, p. 179. Mallinātha considers vi
and vii *prakshipta*.

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः⁴ पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना⁵ नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः⁶ प्रदोषाः ॥

VII

Verse 68 of P; verse 69 of J; verse 70 of N; verse 71 of
Mn. and Mt.; Mi., p. 127; Mp., p. 52; V, p. 180.

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नाय्यिर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

¹ Cf. verse 30. ² शृण्णश्यामा D. ³ पयोदाः D. ⁴ यत्रासन्न° J²;
°निकराः J. ⁵ °रसना J, P. ⁶ °ज्योत्स्नाः प्रति° M, P, N.

नाप्यन्यत्र प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-¹
विन्नेशानां न खलु च² वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

VIII

Verse 70 of P; verse 75 of J; verse 78 of N; verse 73 of Mn. and Mt.; verse 67 of Mi. and Mp.; V, p. 180. Īśvara-
chandra pronounces viii, ix, and x *prakshipa*.

मन्दाकिन्याः सलिलशिगिरैः³ सेव्यमाना मरुद्धि-
मन्दाराणामनुतटरूहां⁴ छायाया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्ट्यैः कनकसिकतामुष्टिनिष्ठेषुगृहैः
संक्रोडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥

IX

Verse 74 of P; verse 76 of J and N; verse 77 of Mn. and
Mt.; verse 71 of Mi. and Mp.; V, p. 181.

अष्टाय्यान्तर्भवननिधयः⁵ प्रत्यहं रक्तकरुणै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियगः किंनैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राज्जाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्दालापा⁶ बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥

X

Verse 77 of J and P; verse 79 of N; verse 80 of Mn. and
Mt.; verse 74 of Mi. and Mp.; V, p. 183.

वासश्चिचं⁷ मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदृष्टं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम्⁸ ।

¹ नाप्यन्यस्मात्प्रणयः M, P, S.

² न च खलु D, M, P, N, S.

³ पयसि शिगिरैः Mi., S. ⁴ °राणां तटवनरूहां J. ⁵ अचीयान्तः D.

⁶ मध्वापानं D, बद्दालापा J², बद्दालानं N.

⁷ वासः वीमं J².

⁸ विकल्पान् D, M, P, S.

लाक्षारगं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः¹ सूते सकलमवलामराडनं कल्पवृक्षः ॥

XI

Verse 92 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 135; Mp., p. 68.

स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि दिवा तां न मोक्ष्यन्ति तन्वी-
मेकप्रख्या भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।
स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्यः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः³ ॥

XII

Verse 93 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 137; Mp., p. 68.

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णकपाश्र्वा¹
तत्पर्यन्तप्रगलितलवैष्टिन्नहारैरिवासैः² ।
भूयो भूयः कठिनविषमां सारयन्ती⁶ कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनकवेणी करेण⁷ ॥

XIII

Verse 104 of G; verse 105 of W; verse 106 of T; verse 112 of N; verse 114 of Mt.; Mn., p. 115; Mi., p. 143; Mp., p. 79; J, p. 105.

धारासिक्तस्थलमुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।

¹ यस्मिन्नेकः J. ² कथमपि Mn., Mp., G. ³ Cf. verse 86.
⁴ Cf. verse 87. ⁵ तत्पर्यङ्क° Mn., Mi., Mp.¹, G, S. ⁶ साद्यन्ती
Mp., G. ⁷ Cf. verse 85.

•घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय¹ कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि² ॥

This verse is thus commented on in Mt. :—

धाराभिरुदकधाराभिः सिक्तं यत्स्थलं भूस्तदिव मुरभिणः परिमल-
वतस्त्वन्मुवस्य त्वदाननस्य दूरीभूतं दूरस्थम् । अत एव प्रतनुमतिरुग्रम् ।
तथाभूतमपि मां पञ्चबाणः । पञ्च बाणाः शरा अरविन्दादयो यस्य सः ।
सन्मथः क्षिणोति बाधते । क्षिणोतेर्लट् । घर्मान्ते वै यीष्मान्ते तु ।
वर्षाकाले त्वित्यर्थः । दिक्षु सम्यक् सक्ताः संसक्ता अप्रविरला मेदुराद्य ये
घना मेघातीरव्यक्तः सूर्यस्यातपो येषु तानि वासराणि कथं केन प्रकारेण
व्रजेयुर्मर्च्छेयुर्वत कष्टं वद वृष्टि ॥

XIV

Verse 110 of S; verse 114 of W; verse 115 of T; verse
116 of P; verse 118 of J; verse 121 of N; verse 119 of Mn.;
verse 120 of Mt.; verse 113 of Mi. and Mp. This clumsy
verse, which spoils the effect of the whole poem, is made up of
reminiscences from verses 90, 52, 109, and 11 of the text.
G (p. 51 f.) and V (p. 184) are therefore quite correct in
stamping it as an interpolation.

आश्रास्यैवं³ प्रथमविरहोदयशोकां⁴ सखी ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः⁵ ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि⁶
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं⁷ जीवितं धारयेथाः⁸ ॥

¹ घर्मान्ते वै वद वत Mt., S. ² •सक्तप्रविरल° N, •सक्ताप्रविरल-
घनाव्यक्त° Mt., S. ³ आश्रास्यैनां J, W, G. ⁴ •विरहादयशोकां
D, W, G, •विरहे शोकदृष्टां J. ⁵ तस्मादत्रैस्त्रि° J, शैलादस्मात्त्रि-
णयन° W, G. ⁶ साभिज्ञानं J¹, Mt.; प्रहितवचनेनात्र युक्तेर्ममापि J.
⁷ प्रायः D. ⁸ धारयेद्म J.

XV

Text in Mn., p. 115. This and the three following verses (xvi to xviii) were added by some realists at the end of the poem.

इत्याख्याते¹ सुरपतिमखः² शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरी वासैः कैश्चिदाप ।
मन्वागारं कनकरुचिरं लक्ष्णैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्सङ्गे³ क्षितितलगतां तां च दीनां ददर्श ॥

XVI

Text in Mn., p. 115; Mp., p. 87; J, p. 105 f.; *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.

तस्माददेर्निगदितपथः⁴ शीघ्रमेत्यालकायां
यद्वागारं विगलितनिभं दृष्ट्वा चिह्नैर्विदिन्वा⁵ ।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तद्देहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी⁶ पयोदः ॥

XVII

Verse 124 of N; verse 123 of Mt.; Mn., p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; J, p. 106.

तत्संदेशं⁷ जलधरवरो दिव्यवाचा चक्षे
प्राणांस्तस्या जनहितरवो⁸ रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
प्राथोदन्तं प्रमुदितमनाः सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला⁹ प्रार्थना ह्युत्तमेषु¹⁰ ॥

¹ Cf. verse 97. ² Cf. verse 6. ³ Cf. verse 63. ⁴ ०गदि-

तुमथो Mp., J, तस्मादेभिर्निगदितकथः D. ⁵ ०भुवं दिष्टं D.

⁶ ०मगदं D. ⁷ तं संदेशं D, Mn., Mp., J. ⁸ ०रतो A, Mn.,

Mi., Mp., J, ०तरो D. ⁹ ०फलं A, D, स्यादवितथफला Mi., S.

¹⁰ प्रार्थनाभ्युत्तमेषु Mi., S.

This verse is commented on in Mt. as follows :—

जलधरवरः । पुष्कलावर्तकानां वंशे जातत्वाज्जलधराणां वरः श्रेष्ठो मेघः । तस्या यक्षवधाः प्राणानमूनृचिनुम् । जनाय हित इष्टः । श्रोत्रयोर्मधुर इति यावत् । रवो ध्वनिर्यस्य । तथाभूतः संस्रस्य यक्षस्य संदेशं वाचिकं पूर्वोक्तम् । संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । दिव्यवाचा । दिवि भवा दिव्या देवाः । तेषां वाक् । तथा चचच उक्तवान् । चचिडो लिट् । कामरूपं मघोन इति पूर्वं यक्षेणोक्तत्वात्तदानीं मेघो देवाकारो-भूय^१ तादृग्वाचा यक्षसंदेशं यक्षवधा उवाचेत्यर्थः । सा यक्षवधूरपि स्वभर्तृरुदन्तं कृशलस्यागमनस्य च वाचां प्राप्य । श्रुत्वेत्यर्थः । प्रमुदितमनाः संहृष्टचित्ता सती तस्यावतिष्ठत् । तथा ह्युत्तमेपु केषां प्रार्थनाभिमतफला न स्यात् । उत्तमेपु पुरुषेषु सर्वेषां प्रार्थनाभिमतफला स्यादेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

XVIII

Verse 116 of W ; verse 125 of X ; verse 124 of Mt. ; Mn., p. 116 ; Mi., p. 148 ; Mp., p. 87 ; G, p. 52 ; J, p. 106. It is quoted in Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anūkāṛthasāmgraha*, edited by Professor Zachariae, p. 32, l. 6.

श्रुत्वा वाचां जलदकथितां तां धनेगोऽपि मद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः^२
संयोज्येती विगलितशुचौ^३ दंपती हृष्टचित्ता
भोगानिष्टानविरतमुखं भोजयामास^४ शश्वत्^५ ॥

In Mt. this verse is thus commented on :—

धनेगः कुबेरोऽपि जलदकथिताम् । जलमुदकं संतापसंतप्राय ददातीति जलदः । अनेनास्य परोपकारित्वं स्पष्टीकृतम् । जलदेन कथितामुक्तां तां तादृशीम् । सदन्यामिति यावत् । वाचां यक्षस्य वाचां श्रुत्वा

^१ •भूत्वा Mt. ^२ संविधाया० Mt. ^३ Cf. verse 85.
^४ •सुखान् D, •नभिमतमुखान्प्रापयामास Mt., Mi., S. ^५ भूयः Mt.

मद्यो यक्षवात्ताश्रवणकाल एव सद्यहृदयो दयासहितचित्तः । अत
 एवास्तकोपः प्रनष्टयक्षविषयकरोपः सञ्गापस्यान्तमवसानं संनिधाय
 संनिहितं¹ कृत्वा । कतिचिद्दिनान्यवशिष्टान्यप्यविगणयेत्यर्थः । विगलित-
 शुर्चा निवृत्तव्यसनी । अत एव हृष्टचित्ती संतुष्टमानसावेतो पूर्वोक्ती
 दंपती । जाया च पतिश्च दंपती । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च
 निपात्यते । संयोज्याभिमतमुखान् । अभिमतं सुखं येषु तान् । अत
 एवेष्टानिच्छाविषयीभूताभोगाभूयः पुनरपि पूर्ववत्प्रापयामास गमया-
 मास ॥

XIX

Mn., p. 116, and *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.
 The second and third lines of this very poor verse seem to form
 a parenthesis.

इत्थंभूतं सुरचितपदं² मेघदृताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे³ विनोदः ।
 मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणता बुद्धिभावः कवीनां
 नत्वार्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥

¹ °हित Mt. ² सुचरितपदं Mn. The word काव्य has to be
 supplied. ³ °युक्ते Mn.

VOCABULARY

अ

- अ (negative prefix), not, 5.
 अंगुक *n.* fine cloth or garment, 62.
 अंस *m.* the shoulder, 59.
 अक्षय्य imperishable, inexhaustible, ix.
 अगम्य inaccessible, out of reach, 100.
 अगार *n.* a house, 72, xv, xvi.
 अपि *m.* fire, i.
 अग्र first, 35; *n.* top, summit, 15, 64.
 अग्रणी taking the lead, foremost, best, v.
 अग्रभूमि *f.* the top-floor, uppermost story, 68.
 अङ्क *m.* a mark, sign, characteristic, 49, v; burden, 83.
 अङ्कित marked, impressed, 9, 32.
 अङ्ग *n.* a limb, the body, 19, 31, 67, 99, 101, 104.
 अङ्गना *f.* a woman, 11, 14, 69, 84, xi.
 अचल *m.* a mountain, 18, 52.
 अचिरात् *ind.* ere long, soon, speedily, 90.
 अचेतन insentient, inanimate, 5.
 अच्छ transparent, clear, pure, 51.
 अञ्जन *n.* collyrium, 59, 92.
 अट्टहास *m.* loud laughter, 58.
 अतस् *ind.* therefore, 39, 86.
 अतिक्रम to pass by, 57.
 अतिक्रान्त transgressed, passed beyond, 100.
 अतितराम् *ind.* very much, exceedingly, 15.
 अतिथि *m.* a guest, 58.
 अतिनिपुणता *f.* great skilfulness, xix.
 अतीत passed away, gone abroad, absent, 29.
 अत्यन्त perpetual, 106.
 अत्यादित्य surpassing the sun, 43.
 अत्र *ind.* here, 75, iv.
 अदस् that, 9.
 अद्रि *m.* a mountain, 2, 14, 44, 59, xvi.
 अधम very low or base, 6.
 अधर *m.* the lower lip, the lip, 88.
 अधरोष्ठ *m.* the lower lip, 79, 81.
 अधस् *ind.* below, 48.
 अधिकसुरभि very fragrant, 21.
 अधिकार *m.* office, duty, 1.
 अधिगुण possessing superior qualities, 6.
 अधिवस् (*pres.* अधिवसति), to stay or settle on, resort to, 25.
 अधीन dependent, 8.

- अधुना** *ind.* now, 77.
अधास् (*pres.* अधास्ते), to sit on, resort to, 76.
अध्वन् *m.* a way, journey, 32, 38, 45, i.
अध्वयम *m.* the fatigue of a journey, 17, 52.
अनतिप्रीढ not quite full-grown, young, tender, 76.
अनभिज्ञ unacquainted with, ignorant of, 16.
अनल्प not small, great, 39.
अनिभृत immodest, bold, 69.
अनिल *m.* wind, breeze, 20, 56, 95.
अनु *ind.* after, 13.
अनुकच्छम् *ind.* near the banks, 21.
अनुकनखलम् *ind.* near Kanakhala (*Ind. Ant.*, vol. xxxiv, p. 179), 50.
अनुकूल favourable, suitable, 10, 13; agreeable, pleasing, 31.
अनुकृति *f.* imitation, likeness, disguise, 68.
अनुक्रोश *m.* compassion, 111.
अनुग following, 17.
अनुचर *m.* a follower, servant, 3.
अनुचित improper, unusual, 111.
अनुतटवृह growing along the banks, viii.
अनुविद्ध interwoven or adorned with, 65.
अनुमृ (*pres.* अनुसरति), to go to, 30.
अन्त *m.* end, 8, 85, 93, 107, xviii.
अन्तःसार full of water, powerful, rich, 20.
अन्तःस्वच्छ quite pure of mind, 49.
अन्तर *ind.* within, in the interior, 60, 61.
अन्तरात्मन् *m.* the soul, heart, 32, 91.
अन्तर्भवन within or into the house, 78, ix.
अन्तर्वाप्य restraining his tears, 3.
अन्तस्तोय containing water, 64.
अन्य another, 8, 34, vii; the other, 75; remaining, 107.
अन्यत्र *ind.* elsewhere, otherwise, except, vii.
अन्यथावृत्ति altered, agitated, 3.
अन्यरूप having another form, changed in appearance, disfigured, 80.
अन्वास् to serve, worship (to sit behind, Mall.), 94.
अन्विष्टव्य to be searched for, viii, xii
अप *f. pl.* water, 49.
अपगम *m.* removal, cessation, 67.
अपनयन *n.* removing, wiping, 26
अपाङ्ग *m.* the outer corner of the eye, 44; a glance or side-look, 92.
अपाय *m.* departure, setting, 77.
अपि *ind.* also, even, although, 3, 8, 17, 22, 34, 39, 40, 46, 49, 69, 73, 83, 87, 91, 92, 100, 102, 105, 106, 108, 110, 111, i, vii, xi, xiii, xiv, xvii, xviii.

अपेक्षा *f.* consideration of, regard to, 17.
 अवल weak, feeble, 91.
 अवला *f.* a woman, wife, 2, 96, 98. x.
 अभिख्या *f.* splendour, beauty, 77.
 अभिगम *m.* approaching, visit, 49.
 अभिज्ञ knowing, well-informed, iv.
 अभिज्ञान *n.* a sign, token, 109.
 अभिधान *n.* name, title, xix.
 अभिनव quite new or fresh, 95.
 अभिमत desired, loved, dear, 49 ;
n. desire, wish, xvii.
 अभिसुखम् *ind.* facing, straight, 69 ; towards, 89.
 अभिराम charming, beautiful, 51.
 अभिलाष *m.* desire, wish, 107.
 अभिलाषिन् desiring, longing for, 75.
 अभिलीन clinging to, resting on, covering, 36.
 अभिषिच् (*pres.* अभिषिञ्चति), to sprinkle, cover, 48.
 अभिसृ (*pres.* अभिसरति), to go towards, 57.
 अभी (*pres.* अभ्येति), to approach, enter, 34.
 अभोग *m.* absence of enjoyment, 109.
 अभ्यन्तर familiar with ; *n.* interior, inside, 28.
 अभ्यसूया *f.* indignation, anger, 39.
 अभ्युद्यत rising, undertaking, engaged in, 57.

अभ्युपेत agreed to, promised, 38.
 अभ्र *n.* a cloud, 63.
 अभ्रंलिह् licking or touching the clouds, 64.
 अमर *m.* an immortal, god, 18, viii.
 अमरधनुस् *n.* the rainbow, 72.
 अमृत *n.* nectar, 89.
 अमोघ unfailling, effectual, 71.
 अम्बुवाह *m.* a cloud, 96.
 अम्भस् *n.* water, 51, ii.
 अम्भोज *n.* a lotus-flower, 62.
 अयमित untrimmed, 85, xii.
 अरण्य *n.* a forest, 21.
 अर्घ *m.* a respectful oblation, worship, 4.
 अर्चिस्तुङ्ग (high with rays or light), brilliant, 69.
 अर्थ *m.* object, contents, 8 ; matter, business, 110.
 अर्थकृत्या *f.* (°कृत्य *n.* Vall.), carrying out a design or wish, 38.
 अर्थम् *ind.* for the sake of, for, 22.
 अर्थित्व *n.* condition of a suppliant, 6
 अर्थिन् desirous of, 4.
 अर्धरूढ half grown or developed, 21.
 अर्धेन्दुमीलि *m.* (bearing the half-moon on his crest), N. of Śiva, 55.
 अर्ह (*pres.* अर्हति), to be entitled to, be pleased, must, ought, 40, 53, 78.

- अलक** *m. n.* a curl, lock, hair, 8, 63, 65, 70, 88, 92.
अलका *f. N.* of Kuvēra's city, 7, 63, xvi
अलङ्घ्य not to be crossed or seized, 54e
अलम *ind.* completely, 53; able, 61.
अलस slow, 79.
अल्पाल्प very slight, 78.
अवकाश *m.* place, room, access, 87.
अवकीर्ण covered, 54.
अवतीर्ण descended, 50.
अवधि *m.* limit, period, 84.
अवधूत shaken, waved, 35.
अवनत bending or stooping down, 46.
अवनि *f.* the earth, ground, floor, 86, xii.
अवन्ति *m. pl. N.* of a people and country, 30.
अवन्य not barren, fruitful, 12.
अवलम्ब (*pres.* अवलम्बते), to support, keep alive, 106.
अवलम्ब hanging down from, resting on, attached to, 67.
अवलिह *m.* licking, seizing, 14.
अवशेष *n.* rest, remainder, iii.
अवश्यम् *ind.* certainly, surely, 11, 61, 91.
अवस्था *f.* state, condition, 18, 29; season, time, 105.
अवहित attentive, 97.
अविकल unimpaired, entire, full, 24, 34.
अविधवा *f.* not a widow, a woman whose husband is living, 96.
अविरत unceasing, continual, 99, xviii
अविश्वासिन् mistrustful, suspicious, 109.
अविहत unimpeded, 11.
अव्यापन्न not perished, yet alive, 11, 98.
अशरण helpless, 105.
अग्निशिरता *f.* heat, 81.
अशोक *m.* the tree *Jonexia Asoka*, 75.
अस् (*pres.* अस्ति), to be, become, exist, 7, 8, 26, 27, 39, 51, 54, 56, 58, 59, 61, 79, 94, 101, 105, vii, xi, xvii.
असकलव्यक्ति not all visible, partly hidden, 81.
असकृत् *ind.* often, repeatedly, 85, 91, 108.
असहन unable to endure or tolerate, 54.
असित black, 109.
अस्त laid aside, given up, ceased, xviii.
अस्तंगमित caused to set, destroyed, 1.
अस्थान *n.* a wrong or unusual place, 51.
अस्मदीय our, 72.
अस्मात् *ind.* therefore, thence, 90.

अस्र *n.* a tear, 39, 91, 102, xii.
 अस्रद्रव shedding tears, 99.
 अस्रु *n.* a tear, 88, 103.

अह् (perf. आह used as pres.),
 to say, speak, 100, 108, 109.
 अहन् *n.* a day, 86, 89, 105.

आ

आ *ind.* as far as, 12.
 आकाङ्क्ष (pres. आकाङ्क्षति), to
 desire, long for, 87.
 आकाश *n.* air, empty space, 103.
 आकुल full, covered, 23; agitated,
 shaken, 92.
 आचिप् (pres. आचिपति), to
 draw away, remove, 69.
 आखण्डल *m.* N. of the god
 Indra, 15.
 आख्या *f.* name, 25, ix.
 आख्यात told, spoken, 97, xv.
 आगण्डलम् hanging down as
 far as the cheeks, 88.
 आगत come, 96.
 आगन्तु arriving from abroad,
 visiting, iv.
 आघ्रा to smell, 21.
 आतप *m.* heat, sunshine, 105, xiii.
 आत्मन् *m.* self, person, body, 10,
 43, 47, 98, 102, 106, 107.
 आदा (pres. आदत्ते), to take,
 drink, 20, 46, 62.
 आदेश *m.* teaching, instruction, x.
 आव्य first, 28, 79, 85.
 आधान *n.* production, 3.
 आधि *m.* mental pain, anxiety, 87.
 आनम *n.* the face, 65, 100.

आनन्द *m.* joy, pleasure, vii.
 आप् to reach, xv.
 आपद to come to, attain, 15.
 आपन्न afflicted, distressed, 53.
 आप्रक् (pres. आपृच्छते), to bid
 farewell, 9
 आवद्ध tied, formed, 10.
 आभरण *n.* ornament, 91, v.
 आभा *f.* splendour, resemblance,
 59
 आभोग *m.* curve, circumference,
 expanse, surface, 85.
 आसद् slightly deep (very
 pleasant, Vall), 31
 आसुच् to throw, cast, 35.
 आमोक्तव्य to be untied, xii.
 आमोद *m.* fragrance, scent, 31.
 आस्रकूट *m.* N. of a mountain,
 17, i.
 आयत्त depending on, 16.
 आयाम *m.* stretching out, ex-
 pansion, 57
 आयुष्मत् long-lived, you, 98.
 आरम्भ *m.* undertaking, beginning,
 36, 54, 84; building, 23;
 occupation, function, 71.
 आराध् *caus.* to propitiate, wor-
 ship, 45.

आरुह to mount, ascend, 16.
 आरुढ mounted, risen, 8, 18.
 आरीहण *n.* ascending, 60.
 आर्तं pained, afflicted, 5.
 आर्ति *f.* pain, distress, 53.
 आर्द्र wet, moist, 43, 83; bloody, 36; soft, tender, 91; overflowing with, full of, i.
 आर्या *f.* N. of Śiva's consort, xix.
 आलम्बन *n.* sustaining, 4.
 आलम्भ *m.* slaughter, immolation, 15.
 आलित्व to draw, paint, 102.
 आलिङ्ग to embrace, 9, 104.
 आलिङ्गन *n.* an embrace, 67.
 आलिङ्गित *n. id.*, ii.
 आलिप् to besmear, cover, 102.
 आली *f.* a row, line, swarm, 78.
 आलिख्य *n.* painting, picture, 68.
 आलोक *m.* range of sight, 82; light, 37.
 आवर्त *m.* a whirlpool, eddy, 28.
 आविर्भूत appeared, arisen, 21.
 आवृञ् *caus.* to turn, fix, cast, 46.
 आशाबन्ध *m.* the band of hope; a spider's web, 11.

आशास्य to be wished for, 98.
 आशु *ind.* quickly, fast, 22, 39, xiv.
 आश्रम *m. n.* a hermitage, penance-grove, 1, 98.
 आश्रिष्ट embraced, clung to, 2.
 आश्रिष *m.* an embrace, 3, 103.
 आश्वस् (*pres.* आश्वसति), to recover breath, take courage, 8; *caus.* to comfort, cheer up, xiv.
 आषाढ *m.* N. of a month (June July), 2.
 आस (*pres.* आसते), to sit, lie, 52.
 आसद् *caus.* to approach, reach, 31; obtain, receive, ii.
 आसन्न approached, near, 23, 86, 92, xi.
 आसार *m.* a heavy shower, 17, 43, i.
 आसेव् (*pres.* आसेवते), to enjoy, 66.
 आस्वद् *caus.* to taste, enjoy, 84.
 आस्वाद *m.* taste, relish, charm, 11.
 आहत beaten, 66.

इ

इ to go to, reach, attain to, 92
 इच्छा *f.* wish, desire, 36, 88.
 इति *ind.* thus, 5, 14, 16, 33, 74, 82, 87, 92, 97, 104, 108, 111, iv, xv.

इत्यम् *ind. id.*, 105.
 इत्यंभूत become thus, reduced to such a condition, 90; running thus, xix.
 इदम् this, 10, 14, 32, 55, 60,

73, 75, 77, 80, 93, 94, 97, 100,
104, 110, xiii, xix.

इन्दु *m.* the moon, 50, 81, 89.

इन्द्रनील *m.* a sapphire, 46, 74.

इव *ind.* like, as, 8, 15, 18, 19,
24, 25, 30, 31, 40, 41, 46, 48, 50,

51, 56, 57, 58, 59, 63, 68, 70,
80, 87, 88, 89, 97, 105, v, xii.

इष (*pres.* इच्छति), to wish,
endeavour, 102.

इष्ट desired, beloved, 109, 111,
xviii; *m.* a beloved person, vii.

इ

इक्षित desired, 110.

इश्वर *m.* a lord, 7.

उ

उक्त said, spoken, told, 90, xv.

उच्चैस् *ind.* high, lofty, raised,
magnanimous, 17, 36, 63.

उच्छिन्निन्ध see उत्सिन्निन्ध.

उच्छून swollen, 81.

उच्छ्राय *m.* elevation, height, 58.

उच्छसन *n.* opening, untying, 69.

उच्छसित breathing out, sighing,
97; blooming, refreshed, 42.

उच्छ्वास *m.* a sigh, 99.

उच्छ्रासित loosened, severed,
cracked, 58; out of breath,
pressed, troubled, 67.

उच्छ्वासिन् sighing, 99.

उज्जयिनी *f.* the city of Ujjain, 27.

उत्क longing for, 12.

उत्कण्ठ raising or extending the
neck, vi.

उत्कण्ठा *f.* longing, 80, 97, 99, 100.

उत्कण्ठित longing, 99.

उत्कम्प *m.* trembling, shaking, 70.

उत्कषण *n.* tearing or ploughing
up, 16.

उत्क्षेप *m.* uplifting, raising, 47.

उत्खात dug or torn up, 52, xiv.

उत्तम best, beautiful, 66; *m.* an
eminent or great man, 53, xvii.

उत्तराशा *f.* the northern direc-
tion, 27.

उत्तरेण *ind.* northward, 16; to
the north of, 72.

उत्तृ to cross, 47.

उत्थ arising from, vii.

उत्था *caus.* to arouse, awaken, 95.

उत्थित risen, 107.

उत्पट् *caus.* to tear out, iv.

उत्पत् (*pres.* उत्पत्ति), to mount
up, rise, 14.

उत्पद् *caus.* to produce, cause, 68.

उत्पश् (*pres.* उत्पश्यति), to fancy,
imagine, 22, 59; think of,
recollect, 101.

- उत्पीड *m.* flow, stream, 87.
 उत्सङ्ग *m.* the lap, 83; side, slope, 63; surface, top, 91; roof, 27; interior, xv.
 उत्साह *m.* power, effort, exertion, 11.
 उत्सिलिन्ध्र¹ on which the flowers of the plantain-tree are produced or have appeared, 12.
 उत्सुक longing for, 96.
 उत्सुक *m.* overflow, excess, 54.
 उदक *n.* water, 1.
 उदय high, tall, v; fierce, intense, xiv.
 उदङ्मुख facing the north, 11.
 उदङ् northern, 57.
 उदन्त *m.* news, tidings, 97, xvii.
 उदय *m.* rise, 70.
 उदयन *m.* N. of a king of Vatsa, 30.
 उद्गारिन् emitting, discharging, 25.
 उद्गीर्ण discharged, issued, 32.
 उद्गृहीत lifted up, 8.
 उद्गै (*pres.* उद्गायति), to sing aloud, 83, ix.
 उद्ग्राम unrestrained, violent, 25.
 उद्भूत shaken off, removed, destroyed, 55.
 उद्भेद *m.* sprouting, appearance, x.
 उद्भ्रान्त jumped up, roaming about, iv.
 उद्यान *n.* a grove, garden, 7, 26, 33.
 उद्दर्शन *n.* rising, leaping up, 40.
 उद्द्वेग *m.* agitation, fear, distress, 36.
 उद्दिद्र sleepless, awake, 86.
 उद्मत्त intoxicated, vi.
 उद्मयूखप्ररोह emitting rays resembling sprouts, iii.
 उद्मूख raising the face, gazing up, 14, 97.
 उद्मेष *m.* flashing up, light, 78.
 उद्मोचनीय to be untied, 85.
 उपकार *m.* a benefit, favour, i.
 उपकृत to benefit, do a favour, 98.
 उपगम *m.* approach, 65.
 उपगूढ *n.* an embrace, 94.
 उपचित accumulated, increased, intensified, 102, 109; nourished, fat, 32.
 उपजिगमिषु desirous of going to, 12.
 उपतटम् *ind.* on the slopes, 57.
 उपगत fallen to one's share, 106; happened, accomplished, 51; brought by, received from, 97.
 उपनम् (*pres.* उपनमति), to come to pass, be possible, 87.

¹ Read thus in the text of verse 12 with A, B, C instead of उच्छिलिन्ध्र. The form सिलिन्ध्र is confirmed by the *Vaijayanī* (ed. Oppert) and by my Kāśmīr MS. of Māgha, vi, 72. At vi, 32 the reading is सिलिन्द्र, and the commentary remarks सिलिन्द्रकदम्बो प्रावृषेष्णुष्यविशिषो.

उपपत्ति *f.* occurrence, taking place, vii.
 उपपाद्य to be accomplished or adopted, 29.
 उपमेय fit to be compared with, resembling, 52.
 उपयुञ् to use, enjoy, 13.
 उपरि *ind.* above, at the top, upwards, 47, 54, 92, 106.
 उपल *m.* a stone, rock, 19.
 उपवन *n.* a grove, garden, 23, ix.
 उपसरण *n.* approach, contact, covering, 81.
 उपहार *m.* an offering, present, 32.

उपहृत offered, 55.
 उपान्त *n.* border, side, slope, proximity, 18, 24, 72, 74, 77.
 उपे (*pres.* उपेति), to go near, approach, xi.
 उपेष् (*pres.* उपेक्षते), to disregard, neglect, abandon, 8.
 उर्वी *f.* the earth, soil, ground, 21; way, road, 37.
 उल्का *f.* a firebrand, flame, spark, 53.
 उल्लङ्घित traversed, accomplished, 15.
 उष्ण hot, ardent, 9, 88, 99; *n.* heat, viii.

ऊ

ऊन less, inferior, 97.
 ऊरु *m.* the thigh, 93.
 ऊर्ध्वम् *ind.* afterwards, 58; after, 55.

ऊर्मि *m. f.* a wave, 24, 50.
 ऊष्मन् *m.* heat, 105.

ए

ए to come, arrive, xvi; resort to, 66; reach, attain, 9.
 एक one, 30, 75, 87, xii; single, 46; lonely, solitary, 80; alone, x.
 एकपत्नी *f.* (having only one husband), devoted to her husband, faithful, 11.
 एकप्रख्य having the same appearance, identical, xi.
 एकवेणी *f.* a single braid of hair, 85, xii

एकस्य found in the same place, combined, 101.
 एकान्तसु *ind.* exclusively, invariably, 106.
 एतद् this, 15, 84, 98, 109, 111, xviii.
 एन *id.* 53, 94.
 एष *ind.* just, exactly, only, 16, 29, 52, 71, 74, 88, 89, 97, 98, 110, iv.
 एवम् *ind.* thus, 45, 98, 111, xiv.

रे

ऐरावण *m.* N. of Indra's elephant, 62.

औ

औत्सुक्य *n.* longing, eagerness, 5.

क

ककुभ *n.* the flower of the Arjuna tree, 22.

कच्चिद् *ind.* perhaps?, I hope that, 82, 110.

कटाक्ष *m.* a side-glance, 35.

कठिन *hard*, 85, xii.

कण्ठ *m.* the neck, 3, 33, 94, 108.

कतिचिद् *some*, several, 2.

कतिपय *some*, a few, 23.

कथ् (*pres.* कथयति), to tell, describe, 13; say, speak, 100

कथंचिद् *ind.* somehow or other, with great difficulty, 83, 94.

कथम् *ind.* how?, 87, 105, xiii

कथमपि *ind.* somehow or other, with great difficulty, 3, 22, 41, 103.

कथा *f.* speech, talking, 80; story, 30.

कथित *told*, related, 108, xviii.

कदम्ब *m.* the tree *Nauclea Cadamba*, 25.

कदली *f.* the plantain-tree, 74, 93.

कनक *n.* gold, 2, 70, 74, viii, xv.

कनकनिकय *m.* the streak of gold made on a touchstone, 37.

कन्दरा *f.* a cave, grotto, 56.

कन्दली *f.* the plantain-tree, 21.

कन्या *f.* a daughter, 50; maiden, viii.

कपिश *brown*, 21.

कपोल *m.* the cheek, xii.

कमल *m. n.* a lotus-flower, 31, 39, 48, 65, 70, 73, 77, x, xix.

कर *m.* the hand, 41, 69, 85, xii.

करकावृष्टि *f.* a shower of hail, 54.

करण *n.* an organ of sense, 5; the body, 55.

कररुध् obstructing the hand or rays, 39.

कररुह *m.* a finger-nail, 95.

करिन् *m.* an elephant, v.

करुणावृत्ति *disposed to pity*, 91.

कर्ण *m.* the ear, 41, 65, 70, 100

कर्णात्पल *n.* a lotus-flower fastened to the ear (as an ornament), 26.

कल *sweet*, melodious, 31.

कलत्र *n.* a wife, consort, 38.

कलभ *m.* an elephant-eub, 78.
 कला *f.* a sixteenth part, digit, 87.
 कलाप *m.* a peacock's tail, vi.
 कल्पवृक्ष *m.* the wishing-tree (a tree of paradise supposed to fulfil all desires), 62, 66, x.
 कल्पित made, performed, 4.
 कल्याण happy, beautiful, dear, 106.
 कवि *m.* a poet, xix.
 कषाय astringent, fragrant, 31.
 काङ्क्ष (*pres.* काङ्क्षति), to desire, long for, 75.
 काञ्चन golden, 76.
 काञ्ची *f.* a girdle, 28.
 कातर timid, agitated, 74.
 कातरत्व *n.* timidity, dejection, 106.
 काननाम्र *m.* a wild mango-tree, 18.
 काननोदुम्बर *n.* the wild fig, 42.
 कान्त lovely, beautiful, 75; *m.* a lover, husband, 97.
 कान्ता *f.* a beloved woman, wife, 1, 72, 76, xi.
 कान्ति *f.* splendour, beauty, 15, 81.
 कान्तिमत् splendid, beautiful, lovely, 30.
 काम *m.* love, 5, 69; wish, 6, 83.
 कामक्रीडा *f.* amorous sport, xix.
 कामचारिन् moving at pleasure, 63.
 कामरूप assuming any shape at will, 6.

कामरूपिन् *id.* xvi.
 कामात् *ind.* according to one's own will, at pleasure, 62.
 कामिन् loving, 2; *m.* a lover, 71, ix.
 कामिनी *f.* a (loving) woman, 63, 70.
 कामुकत्व *n.* being a lover. amorousness, 24.
 काय *m.* the body, 54.
 कार्श्य *n.* emaciation, thinness, 29.
 काल *m.* the proper time or season, 9, 63; time, 34, 39, 94.
 कालक्षेप *m.* loss of time, delay, 22.
 कालिदास *m.* N. of the author of the *Meghadūta*, xix.
 किं खिद् *ind.* perhaps?, not?, 14.
 किञ्चिद् a certain, some, 1, 38, xv; *ind.* a little, slightly, 16, 41, 97.
 कितव *m.* a rogue, cheat, 108.
 किंनर *m.* a mythical being with a human figure and the head of a horse, ix.
 किंनरी *f.* a female Kinnara, 56.
 किम् who?, 8, 41, 54, 106, xvii.
 किमपि some one, 108; *ind.* for some reason, 108, 109.
 किं पुनर् *ind.* how much more?, 3; how much less?, 17.
 किन् *ind.* indeed, 100; it is said, iv.
 किसलय *n.* a sprout or shoot, 12, 75, 88, 103, 104, x.

- कीचक *m.* a hollow bamboo, 56.
 कीर्ति *f.* fame, 45.
 कुञ्ज *m.* a bower, arbour, thicket, 19.
 कुटज *m.* the tree *Wrightia antidysenterica*, 4.
 कुन्द *m.* a kind of jasmine, xiv; *n.* its flower, 47, 65.
 कुपित offended, angry, 102.
 कुमुद *n.* the white water-lily, 40, 58.
 कुरवक *m.* red amaranth, 75; *n.* its flower, 65.
 कुव्या *f.* a river, xv.
 कुवलय *n.* the blue water-lily, 33, 44, 92.
 कुशञ्ज *n.* welfare, health, 4, 98; tidings of a person's welfare, xiv.
 कुशलम् in good health, 109.
 कुसुम *n.* a flower, 4, 11, 32, 66.
 कुसुमशर *m.* (flower-arrowed), N. of the god of love, vii.
 कूजित *n.* cry, cooing, 31.
 कूट *m. n.* summit, peak, xiv.
 कृ (*pres.* करोति or कुरुते), to do, make, perform, 1, 12, 34, 49, 50, 54, 60, 78, 90, 111; place, 44; produce, cause, 62; draw, 102; compose, xix.
 कृत made, 105; taken up, 73; played, composed, 83.
 कृतक artificial, adopted, 72.
 कृतान्त *m.* fate, 102.
 कृत cut, 59.
 कृत्य *n.* action, business, duty. service, 110.
 कृपण miserable, distressed, 5.
 कृषि *f.* ploughing, agriculture, 16
 कृष्ण black, 49.
 कृष्णशर spotted black, black and white, 47.
 कृष् (*pres.* कल्पते), to become fit for, 55.
 कृप्त made, formed, produced, 70.
 केका *f.* the cry of a peacock, 22, vi.
 केतक *n.* the flower of the tree *Pandanus odoratissimus*, 3, 23.
 केश *m.* the hair of the head, 101.
 केशग्रहण *n.* seizing by the hair, 50.
 केशसंस्कार *m.* dressing or fumi-gating the hair, 32.
 केसर *m.* the tree *Mimnosops Elengi*, 75; *m. n.* a stamen, 21.
 केलास *m.* N. of a mountain, 12, 58
 कोटिशस *ind.* by crores (ten millions), iii.
 कोप *m.* anger, xviii
 कोषिद् versed in, familiar with, 30
 कौतूहल *n.* curiosity, interest, desire, 47.
 कौरव relating to the Kurus, 48
 कौलीन *n.* public rumour, slander, 109.

क्रम *m.* course, order, manner, 106.
 क्रिया *f.* performing, carrying out, 110.
 क्रीडा *f.* play, sport, 61.
 क्रीडाशैल *m.* a pleasure-hill, 60, 74, 78.
 क्रूर cruel, 102
 क्रोध *m.* anger, 7.
 क्रीड *m.* N. of a mountain, 57.
 क्लान्त tired, wearied, 35, i; faded, 26.
 क्लिष्ट troubled, impaired, diminished, 81; rough, hard (painful, Mall.), 85.
 क्लेशिन् *m.* paining, burning, 88
 क्व *ind.* where?; क्व—क्व how little does this agree with that!, 5.
 क्वचिदपि *ind.* anywhere, 101.
 क्वणित *m.* sounding, tinkling, 35.
 क्षण *m.* an instant, moment, 26, 62, 88, 105, 111, xi.

क्षत्र *n.* the warrior caste, 48.
 क्षपा *f.* night, 107.
 क्षपित destroyed, burnt, 53.
 क्षाम emaciated, worn out, 87; thin, slender, 79; reduced, slight, small, 77.
 क्षि (pres. क्षिणोति), to hurt, torment, xiii.
 क्षितितल *n.* the surface of the earth, ground, floor, xv.
 क्षीण wasted away, weakened, emaciated, 13.
 क्षीर *n.* milk, sap, resin, 104.
 क्षुद्र low, base, stingy, 17.
 क्षेत्र *n.* a field, soil, land, country, 16, 48.
 क्षेप *m.* throwing, moving to and fro, 47.
 क्षोभ *m.* shaking, agitation, turbulence, 28; leaping up, 92.

ख

ख *n.* the sky, 10, 14, 58.
 खचित inlaid, covered (displayed, revealed, Vall.), 35.
 खण्ड *m. n.* a piece, portion, 15, 30.
 खण्डित deceived, betrayed, 39.

खद्योत *m.* a fire-fly, 78.
 खलु see न खलु.
 खिद् *caus.* to tire, afflict, distress, 86.
 खिन्न tired, exhausted, 13, 32, 38.
 खेद *m.* pain, distress, sorrow, 89.

ग

गगनगति *m.* a sky-goer, god, 46.
 गङ्गा *f.* the river Ganges, 63.

गज *m.* an elephant, 2, 19.
 गण *m.* the Pramathas, a class of

- demigods who are attendants of Śiva, 33, 55.
- गणना** *f.* counting, 11, 84.
- गण्ड** *m.* the cheek, 26, 85, 101.
- गत** gone, turned, 89; resorted to, reached, 6; descended, 30; come, i; lying on, xv.
- गति** *f.* gait, walking, progress, course, pace, 11, 16, 19, 70; adversity, 93.
- गन्तव्य** to be gone to, 7.
- गन्ध** *m.* smell, odour, 21, 42, 52
- गन्धवती** *f.* N. of a river, 33.
- गन्धि** smelling of, 33.
- गम्** (*pres.* गच्छति), to go, proceed, come, 13, 20, 22, 24, 37, 50, 58, 106; reach, attain to, 78, 106, 108; pass, 80; *caus.* to let pass, spend, 107.
- गमन** *n.* gait, walking, 79; departure, 84.
- गम्भीर** deep, 64, 66.
- गम्भीरा** *f.* N. of a river, 40.
- गम्य** to be conceived or guessed, 82.
- गर्जित** *n.* thundering, 12, 34, 44, 61.
- गर्भाधान** *n.* impregnation, conception, 10.
- गलित** dropped, lost, 44.
- गवाक्ष** *m.* (bull's eye), a round window, 95.
- गाढ** deep, vehement, intense, 80, 99, 105; tight, close, firm, 94.
- गाण्डीवधन्वन्** *m.* (wielding the bow Gāṇḍīva), N. of Arjuna, 48.
- गात्र** *n.* the body, 91.
- गाह** (*pres.* गाहते), to plunge into, enter, touch, 48.
- गिरि** *m.* a mountain, 25, 42.
- गुटिका** *f.* a globe, pearl, precious stone, iii.
- गुण** *m.* a string, 28.
- गुणवत्** virtuous, 104.
- गुणित** multiplied, intensified, 107.
- गुरु** heavy, hard to be borne, 1, 80, 89; great, intensified, 44.
- गुरुतर** heavier, very hard to be borne, 86.
- गुह्यक** *m.* a Yaksha, 5, xvi.
- गूढ** hidden, covered, viii.
- गृध्रु** greedy, eagerly longing for, 10.
- गृह** *m. pl.* a house, 72
- गृहबलिभुञ्ज** *m.* (enjoying domestic oblations), a crow, 23.
- गेय** *n.* a song, 83.
- गेहिनी** *f.* a wife, 74, xvi.
- गं** to sing, praise in song, 56.
- गो** *f.* the earth, 30.
- गोत्र** *n.* a name, 83.
- गोप** *m.* a cowherd, 15.
- गौर** white, fair, 52, 59, 93.
- गौरव** *n.* heaviness, respectability, 20.
- गीरी** *f.* N. of Śiva's consort, 50, 60.

यद्यत् strung, interwoven, adorned with, 63.

यन्त्रि *m.* a knot, tie, bond, 94.

ग्रहण *n.* seizing, catching, ii; reaching, 44.

यामचेत्य *m.* the sacred tree of a village, 23.

यामवृद्ध *m.* an old villager, 30.

ग्लानि *f.* fatigue, languor, 31, 67.

घ

घन *m.* a cloud, 20, xiii.

घर्म *m.* heat, the hot season, 61.

घर्मान्त *m.* (the end of the hot season), the rainy season, xiii.

घोष *m.* sound, thunder, 64.

च

च *ind.* and, 11, 12, 13, 21, 58, 60, 65, 70, 73, 75, 76, 77, 92, 97, 98, 99, 106, 108, 111, iii, vii, x, xv; च—च both—and, 10

चकित trembling, alarmed, timid, 14, 27, 79, 101.

चक्र *n.* a wheel, 106.

चक्रवाकी *f.* the female of the ruddy goose (*Anas Casarca*), 80.

चच् to speak, tell, xvii.

चक्षुस् *n.* the eye, 89.

चटुल moving to and fro, quivering, 40; unsteady, tremulous, 105.

चण्डेश्वर *m.* (the fierce lord), N. of Śiva, 33.

चतुर् four, 107.

चतुर clever, skilful, 71, ii.

चन्द्र *m.* the moon, 67.

चन्द्रकान्त *m.* the moonstone, 67.

चन्द्रहास *m.* N. of Rāvaṇa's sword, v.

चन्द्रिका *f.* moonlight, 7, 107.

चमरी *f.* the female of the yak, 53.

चमू *f.* an army, 43.

चरण *m. n.* a foot, 102, x, xix.

चरणन्यास *m.* a footprint, 55.

चल moving, trembling, agitated, 24; shaking, waving, 75.

चलत् *n.* shaking, quivering, 93.

चाटुकार using flattery, coaxing, 31.

चातक *m.* the bird *Cuculus melanoleucus* (peacock, Vall.), 10, 110, ii.

चाप *m. n.* a bow, 71.

चामर *n.* the tail of the yak (used as a fly-whisk), 35.

चार lovely, beautiful, 65, 72.

चित्त *n.* mind, heart, xviii.

चित्र many-coloured, x.

चिर long, 9, 38, 93.

चिरम् *ind.* for a long time, 3.

चिह्न *n.* a mark, sign, characteristic, xvi.

चूडापाश *m.* a braid of hair on the top of the head, top-knot, 65.

चूर्ण *m. n.* powder, 69.

चेतन sentient, animate, 5.

चेतस् *n.* mind, heart, 3, 40, 74, 105.

चेद् *ind.* if, 51, 53, 56, 102.

चोर *m.* a thief, 46.

च्युत dropped or fallen from, 94.

छ

च्छ् *caus.* to cover, 89.

छन्न *n.* covering, semblance, disguise, plea, pretext, 75.

छन्न covered, 18.

छवि *f.* lustre, colour, 33.

छाया *f.* shade, viii; shadow, 48; reflection, image, 40, 51, 62, 66; lustre, light, colour, beauty, 15, 35, 77, 101.

छायातरु *m.* a tree affording shade, 1.

छायादान *n.* affording shade, casting a shadow, 26.

छिन्न cut, torn, broken, 70, xii.

खेद *m.* a section, piece, portion, 12, 19, 59.

खेद्य *n.* cutting (in the shape of leaves, branches, etc.), ornament, 70.

ज

°ज produced by or in or at, 9, 45, 65, 87, vii.

जगत् *n.* the world, xi.

जघन *n.* the hip and loins, 41

जन्म *m.* a man, person, 3, 8, xix; people, men, iv, xvii.

जनक *m.* N. of a king of Mithilā, father of Sītā, 1.

जनपद् *m.* country, 16, 48.

जनित produced, 61, 67.

जन्मन् *n.* production, origin, 53.

जपा *f.* the China rose, 36.

जम्बू *f.* the rose-apple tree, 20, 23.

जर्जर torn to pieces, worn out, 68.

जल *n.* water, 43, 46, 60, 91, 110.

जलकण *m.* a drop of water, 26, 45, 68.

जलकणिका *f. id.*, 95.

जलद् *m.* a cloud, 13, 94, 111, i, xi, xviii

जलधर *m. id.*, 34, xvii.

जलमुच् *m. id.*, 68.

जलज्व *m.* a drop of water, 21, 67.
 जह् *m.* N. of a king, 50.
 जात born, 6; produced, grown,
 26; become, 80
 जाया *f.* a wife, 8, 11.
 जाल *n.* a net, multitude, 67;
 lattice window, 32, 68, 89;
 artifice, trick, 68.
 जालक *n.* a cluster, bush, shrub
 (bud, Mall.), 26, 95.

जीमत *m.* a cloud, 4.
 जीर्ण old, withered, dry, 29.
 जीवित *n.* life, 4, 80, xiv.
 ज्ञा (*pres.* जानाति or जानीते), to
 know, recognize, 6, 63, 80, 90.
 ज्ञात known, tasted, enjoyed, 41.
 ज्या *f.* a bow-string, 71.
 ज्योतिस् *n.* light, fire, 5, 44;
 star, 66.
 ज्योत्स्ना *f.* moonlight, vi.

त

तटगत resting on the slopes, 59.
 तटरुह growing on the banks,
 29.
 तडित् *f.* lightning, 74.
 तत्पर eagerly engaged in, 11.
 तत्परस् *ind.* thereupon, 19.
 तत्र *ind.* there, 25, 27, 35, 37, 43,
 55, 56, 61, 72, 79.
 तथा *ind.* so, thus, 17, 89; so
 much, 86.
 तद् that, 2, 3, 4, 5, 11, 12, 13,
 19, 20, 24, 29, 37, 38, 39, 40,
 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 57, 59, 61, 62,
 63, 64, 71, 72, 74, 76, 80, 81,
 82, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 96,
 97, 98, 100, 102, 104, 107, 109,
 i, iv, xi, xii, xiv, xv, xvi, xvii,
 xviii; *ind.* therefore, 7, 106.
 तनय *m.* a son, 50, 72.
 तनया *f.* a daughter, 1.

तनु thin, slender, 79, xi; emaciated,
 82, 99; narrow, small, 46; *f.*
 the body, figure, 87.
 तनुता *f.* thinness, small size, 78.
 तन्तु *m.* a thread, string, 67.
 तन्वी *f.* a string, 83.
 तप्त burnt, pained, afflicted, 99.
 तमस् *n.* darkness, 37, vi.
 तरल *m.* the central gem of a
 necklace, iii.
 तरु *m.* a tree, 29, 36, 103.
 तर्क (*pres.* तर्कयति), to intend,
 51; suppose, believe, infer,
 90; assume; suppose anything
 possible in anyone, 110.
 तस्मात् *ind.* therefore, 40.
 ताप *m.* pain, fever, vii.
 तार brilliant, clear, iii.
 ताल *m.* the palmyra-tree, iv;
 clapping the hands, beating
 time, 76.

- तावत् *ind.* now, first, 13; then, 102.
 तिक्त bitter, fragrant, 20, 33.
 तिर्यक् *ind.* obliquely, horizontally, 51, 57.
 तीर *n.* a shore, bank, 24, 26, 74.
 तीर्थ one who has crossed or traversed, 19.
 तुङ्ग high, lofty, 9, 64, i
 तुमुल tumultuous, vehement, violent, 54.
 तुल (*pres.* तुलयति), to lift up, weigh, match, equal, 20, 64.
 तुला *f.* equality, resemblance, 92.
 तुषार *m.* snow, 52.
 तुषाराद्रि *m.* (snow-mountain), N. of the Himālaya; 104.
 तेजस् *n.* glow, glare, splendour, 36; semen, 43.
 तेन *ind.* therefore, 6.
 तोय *n.* water, 10, 20, 73, iii.
 तोयक्रीडा *f.* sporting or playing in the water, 33.
 तोयोत्सर्ग *m.* discharge of water, 19, 37.
 तोरण *n.* an arched doorway, 72.
 त्यज् (*pres.* त्यजति), to leave, quit, 29, 39.
 त्याजित made to abandon or give up, 93
 त्रिदश्वनिता *f.* a celestial woman, Apsaras, 58.
 त्रिनयन *m.* (three-eyed), N. of Śiva, 52, xiv.
 त्रिपुरविजय *m.* the conquest of the three cities, 56.
 त्रिभुवनगुरु *m.* the master of the three worlds, 33.
 त्रियामा *f.* night, 105.
 त्र्यम्बक *m.* (three-eyed), N. of Śiva, 58.
 त्वद् thou, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 29, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 51, 54, 56, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 86, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, i, ii, v, xi, xiii, xiv.
 त्वर् *caus.* to cause to hasten, urge forward, 96.
 त्वाद्गुण like thee, of thy kind, 68.

द

- दक्ष able, skilful, x.
 दक्षिणेन *ind.* southward, 104.
 दग्ध burnt, scorched, 21.
 दत्त given, offered, presented, 32, 60; placed, 84.
 दन्तिम् *m.* an elephant, 42.

- दंपति *m. du.* (the two masters of the house), husband and wife, xviii.
- दयिता *f.* a beloved woman, wife, 1, 94.
- दर्प *m.* pride, insolence, 53; rut, iv.
- दर्पण *m.* a mirror, 58.
- दर्शित shown, displayed, 28.
- दवाग्नि *m.* a forest conflagration, jungle fire, 53
- दशन *m.* a tooth, tusk, 59.
- दशपुर *n.* the town of Mandasōr (Dr. Fleet's *Gupta Inscriptions*, p. 79), 47.
- दशमुख *m.* (ten-faced), N. of the demon Rāvaṇa, 58, v.
- दशा *f.* condition, luck, 106
- दशार्ण *m. pl.* N. of a people and country, 23.
- दान *n.* giving, sending, 109.
- दिङ्नाग *m.* the elephants presiding over the cardinal points, 14.
- दिन *n.* a day, 23.
- दिनकर *m.* the sun, v.
- दिव् *f.* heaven, 30.
- दिवस *m.* a day, 2, 11, 76, 80, 84, 85.
- दिवा *ind.* by day, in the day-time, xi.
- दिव्य divine, celestial, xvii.
- दिग् *f.* a cardinal point, direction, 24, 57, xiii.
- दीन distressed, sad, xv.
- दीर्घ long, 35, 105.
- दीर्घोक्त (*pres.* दीर्घो करोति), to prolong, extend, propagate, 31.
- दुःख *n.* pain, sorrow, 106.
- दुःखदुःखेन *ind.* with great pain or difficulty, 91.
- दुगून¹ *n.* fine cloth or garment, 63.
- दुर्लभ difficult to be attained or fulfilled, 105.
- दुहितृ *f.* a daughter, iv.
- दूर distant, far, 6.
- दूरभाव *m.* remoteness, distance, 46.
- दूरम् *ind.* intently, eagerly, 46.
- दूरवर्तिन् staying far away, 99.
- दूरसंख्य *id.*, 3.
- दूरात् *ind.* from afar, 72.
- दूरीभूत being far away, 80, xiii.
- दृग् to see, behold, look at, 2, 11, 19, 21, 33, 63, 77, iii, xv; *caus.* to make visible, show, light up, 37.
- द्रुपद *f.* a rock, stone, 55.
- दृष्ट seen, looked at, witnessed, 14, 36, 55, 108, xvi; visible, risen, 38.
- दृष्टि *f.* sight, eye, glance, 46, 78, 102.

¹ This is the Kāśmīrian spelling of दुकून; see Professor Zachariac's remarks in *Sitzungsberichte*, Wien, 1899, p. 10.

दृष्टिपात *m.* a look, glance, 101.

देव *m.* a god, 45, 71.

देवदारु *m. n.* *Pinus Deodora*, 101.

देवपूर्व preceded by 'Dēva', 42.

देश *m.* region, place, 111.

देहली *f.* threshold, 84.

देन्य *n.* miserable appearance, paleness, 81.

देव *n.* fate, destiny, 93.

दोष *m.* damage, harm, 68.

दोहद *m.* the desire of a pregnant woman and of a

plant at the time of budding, 75.

द्योतिन् shining, resplendent with, 18.

द्रुततरं swifter, accelerated, 19.

द्रुतम् *ind.* quickly, fast, 22.

द्रुम *m.* a tree, 104, iv.

द्वंद्व *n.* a pair, couple, 45.

द्वार *n.* a door, gate, 77; passage, 57.

द्वितीय second, 80.

द्विरद *m.* (two-tusked), an elephant, 59.

ध

धनपति *m.* (lord of treasures), N. of Kuvēra, 7, 71, 72, ix, xv.

धनुस् *n.* a bow, 15.

धनेश *m.* (lord of treasures), N. of Kuvēra, xviii.

धा (*pres.* धत्ते), to bear, assume, possess, exhibit, 36.

धातु *m.* metal, mineral, 102.

धातृ *m.* the creator, 79.

धामन् *n.* dwelling-place, abode, sanctuary, 33.

धारा *f.* a stream, shower, torrent, rain, 48, 53, xiii.

धीर deep, 95.

धीरता *f.* firmness, demureness (unmercifulness according to the *Vidyullata*), 110.

धू (*pres.* धुनोति), to shake, 62.

धूत shaken, agitated, 33.

धूम *m.* smoke, vapour, 5, 32.

धूमोद्गार *m.* a cloud of smoke, 68.

धृ *caus.* to carry, maintain, preserve, sustain, 91, xiv.

धृत held, retained, 41.

धैर्य *n.* firmness, calmness, demureness, reserve, 40.

धीत washed, purified, brightened, whitened, illumined, 7, 44.

धि to meditate, think, 3; think of, remember, 73.

ध्वनि *m.* sound, noise, thunder, 54, 56, 66, 96.

ध्वनित *n.* sound, sniffing, 42.

न

न *ind.* not, 8, 17, 20, 27, 40, 54, 61, 71, 73, 86, 101, 102, vii, xi, xvii; न—न neither—nor, 89; न खलु not indeed, not at all, by no means, 38, 77, 90, 110, vii; न खलु न same as न न, 103; न न no doubt, surely, 63, 106.

नक्तम् *ind.* by night, 37.

नख *m. n.* a finger-nail, 85, xii.

नखपद् *n.* a nail-mark, 35.

नचिरेण *ind.* ere long, soon, speedily, i.

नद् (*pres.* नदति), to sound, cry, sing, 10.

नदी *f.* a river, 101.

नद्ध bound, inlaid, 76.

ननु *ind.* not?, certainly, indeed, 56; oh!, 106.

नभस *m.* the month Śrāvaṇa (July-August), 4; *n.* the sky, 12.

नम् to bow to, xix.

नमित bent down, 72.

नम्र *id.*, 79; bowing down, 55.

नयन *n.* the eye, 10, 34, 36, 59, 71, 92, 95, 105, 109, x.

नयनसलिल *n.* a tear, 39, 83, 87, vii

नरपतिपथ *m.* the king's road, highway, 37.

नर्तित made to dance, 76.

नलगिरि *m.* N. of Pradyōta's elephant, iv.

नलिनी *f.* a lotus-plant, 39, vi.

नव new, fresh, 26, 65, 68, 91.

नवशशभृत् *m.* (the bearer of the young moon or crescent), N of Śiva, 43.

नागर *m.* a citizen, rake, 25.

नागाजिन *n.* an elephant skin, 36.

नाभि *m. f.* the navel, 28, 79; musk, 52.

नाम *ind.* by name, named, 7.

नामन् *n.* name.

नाल *n.* a stalk, 73.

निःशब्द noiseless, silent, 110.

निःश्वास *m* a sigh, 81, 88.

निक्षिप् to put down, place, 83.

निक्षेप *m.* throwing on, viii.

निखिल all, whole, 90.

निगदित told, described, xvi.

निचित heaped up, built, formed, 74.

निचुल *m.* the rattan, reed, cane, 14.

नितम्ब *m.* the hip and loins, 41.

नित्य perpetual, permanent, vi.

निद्रा *f.* sleep, 87, 94, 108.

निधि *m.* a treasure, ix.

निपत् (*pres.* निपतति), to fall into, enter, 82.

निपुण clever, skilled in, 68.

- निभ resembling, like, 78, xvi.
 निभृत modest, gentle, tame, 82.
 निमित्त *n.* cause, vii.
 निम्न deep, 79.
 नियत fixed, permanent, 43.
 नियमन *n.* subduing, 57.
 निरत engaged in, 33.
 निर्दय pitiless, violent, very close, 103.
 निर्दिश (*pres.* निर्दिशति), to point at, ii.
 निर्विनोद devoid of pastime, unemployed, 86.
 निर्विन्ध्या *f.* N. of a river, 28.
 निर्विश (*pres.* निर्विशति), to enjoy, 62, 107, ix.
 निर्हादिन् resounding, rolling, deep, 56.
 निवृत्त returned, xiv.
 निशीथ *m.* midnight, 86.
 निषण seated, resting, 52, 78.
 निष्पत् (*pres.* निष्पत्ति), to escape, 68.
 निष्फल fruitless, unsuccessful, 54.
 निष्यन्द *m.* downpour, shower, 42.
 निहित laid down, placed, 91; fixed, turned, 95; treasured up, remembered, 77, 96; desired, 84.
 नी to lead or bring to, 61; spend, pass, 2, 32, 38.
 नीचस् *ind.* low (N. of a hill), 25; downwards, 106; softly, gently, 42.
 नीड *m. n.* a nest, 23.
 नीत led or brought to, 65; led, driven, 68; spent, passed, 88.
 नीप *n.* the flower of the Kadamba tree, 21, 65.
 नील dark-blue, black, 41, 60.
 नीलकाण्ठ *m.* (blue-necked), a peacock, 76.
 नीवी *f.* the ends or knot of a woman's cloth or dress, 69.
 नुद् (*pres.* नुदति), to propel, drive forwards, 10.
 नूनम् *ind.* certainly; surely, 10, 18, 77, 81, 88.
 नृत् *caus.* to cause to dance, 44.
 नृत्त *n.* dancing, 32, 36.
 नेतृ leading, guiding, propelling, 68.
 नेत्र *n.* the eye, 47, 81.
 नेमि *f.* the felly of a wheel, 106.
 नेय to be led or brought to, 39.
 नैदाघ due to a conflagration, i.
 नैश nightly, nocturnal, 70.
 न्यस्त to put down, place, 13.
 न्यस्त thrown over, placed on, 59; placed or resting on, supported by, 81.
 न्यास *m.* putting on, applying to, x

प

पक्क ripe, 79.

पक्ष्मन् *n.* the eyelashes, 47, 89.

पक्क *m. n.* mud, 52.

पद्मबाण *m.* (having five arrows),
the god of love, xiii.

पद्मर *n.* a cage, 82.

पटहता *f.* the function of a drum,
34.

पटु sharp, shrill, loud, 31; keen,
able, 5.

पण्यस्त्री *f.* a venal woman,
courtesan, 25.

पत (*pres.* पतति), to fall, drop, 103.

पतित fallen, dropped, 70; cast,
directed, turned, 78; prostrate,
102.

पत्र *n.* a leaf, v.

पथिक *m.* a traveller, 8.

पथिन् *m.* a way, path, road,
course, 14, 27, 28, 96, xvi.

पद *n.* a footstep, footprint, foot,
9, 13, 60; place, position, 44,
55; word, 83, 100, xix; mark,
scratch, 93.

पद्म *m. n.* a lotus-flower, vi; N.
of one of the nine treasures of
Kuvēra, 77.

पद्मिनी *f.* a lotus-plant, 80.

पयस् *n.* water, 13, 24, 40.

पयोद् *m.* a cloud, 7, xvi.

पर another, 8.

परस् *ind.* after, 97.

परिगण (*pres.* परिगणयति), to
calculate, consider, 5.

परिगणना *f.* counting, ii.

परिगत surrounded, filled, over-
come, 17.

परिचय *m.* familiarity with,
practice, 10.

परिचित practised, accustomed to,
familiar, 47, 93; acquainted or
familiar or connected with, 26.

परिजन *m.* servants, retinue, xi.

परिणत stooping down, striking,
2; changed or transformed
into, 45; ripe, 18; full, per-
fect, bright, 107.

परिणति *f.* ripening, maturity, 23.

परिणमयितु causing to ripen, 42.

परिभवपद *n.* an object of con-
tempt, 54.

परिमल *m.* perfume, scent, 26, 70.

परिमित measured, limited, little
(soft, Vall.), 80

परिलघु *ind.* very easily, 13.

परिहृ (*pres.* परिहरति), to avoid,
14.

परी (*pres.* पर्येति), to circum-
ambulate, 55.

परुष rough, hard, 88; harsh,
disagreeable, 61.

पर्ण *n.* a leaf, 29.

पर्यन्त *m.* edge, side, xii.

पर्वत *m.* a mountain, 22, 62.

पवन *m.* wind, breeze, 10, 14.
 पवनतनय *m.* (son of the wind),
 N. of Hanūmat, 97.
 पवनपदवी *f.* the path of the
 wind, sky, 8.
 पशुपति *m.* N. of Śiva, 36, 56.
 पश्चात् *ind.* afterwards, 16, 36,
 41, 107.
 पश्यति (*pres.* of दृश्), 86, 103.
 पा to drink, 24, 51; drink in,
 look at intently, 16; inhale,
 42.
 पाण्डु yellowish-white, 18.
 पाण्डुच्छाय white-coloured, 23;
 pale, 29.
 पाण्डुता *f.* white colour, 65.
 पात *m.* fall, 48; destruction,
 death, 11.
 पात्रीकृत् (*pres.* पात्रीकरोति), to
 make the recipient or object
 of, 47.
 पाथेयवत् furnished with pro-
 visions for a journey, 12.
 पाद् *m.* the foot, 19, 32, 57, 75;
 ray, 67, 89.
 पादचार *m.* walking on foot, 60.
 पादन्यास *m.* putting down or
 placing the feet, stepping,
 dancing, 35.
 पादप *m.* a tree, vi.
 पाप *n.* sin, 55.
 पारावत *m.* a turtle-dove, pigeon,
 38.
 पार्श्व *n.* the side, flank, 87, xii.

पावकि *m.* (son of fire), N. of
 Skanda, 44.
 पिशुन betraying, indicating,
 telling of, 48.
 पुंस् *m.* a man, 9.
 पुट *m.* a fold, cover, bud, 104.
 पुण्य pure, holy, sacred, 1, 33;
 agreeable, pleasing, 42; *n.* a
 good deed, meritorious act, 30.
 पुत्र *m.* a son, 44.
 पुनर् *ind.* again, once more, 63.
 पुनरपि *ind. id.*, 38.
 पुनस् *ind.* before, in front of, 3.
 पुनस्तात् *ind.* in front, 15; in
 the presence of, 100.
 पुरा *ind.* before, once, 108; soon,
 at once (with present =
 future), 82.
 पुरी *f.* a town, 30, xv.
 पुनक्ति with bristling hair,
 thrilled with joy, 25.
 पुनिन *m. n.* a sandbank, sandy
 beach, 41.
 पुष् (*pres.* पुष्यति), to increase,
 display, possess, retain, 77.
 पुष्कर *n.* the skin of a drum,
 66.
 पुष्करावर्तक *m.* a cloud which
 causes the destruction of the
 world, 6.
 पुष्प *n.* a flower, 25, 36, 43, 70,
 81, vi. x.
 पुष्पमेधीकृत transformed into a
 cloud of flowers, 43.

पुष्पलावी *f.* a female flower-gatherer or garland-maker, 26.
 पूर्णता *f.* fulness, opulence, 20.
 पूर्व former, accustomed, 89 ; first, 98 ; before, 104.
 पूर्वम् *ind.* before, previously, xv.
 पूर्वार्ध *m.* the front or upper part (of the body), 51.
 पूर्वोद्दिष्ट mentioned before, aforesaid, 30.
 पृथु broad, large, 46.
 पू to fill with air, blow into, 56
 पेय to be drunk in, be listened to intently, 13.
 पेलव thin, tender, 91.
 पेगल beautiful, lovely, 74.
 पीराङ्गना *f.* a townswoman, 27.
 प्रकाश shining, resembling in colour, 76.
 प्रकृति *f.* nature, 40.
 प्रकृतिपुरुष *m.* a minister, 6.
 प्रकोष्ठ *m.* the fore-arm, 2.
 प्रक्रम (*pres.* प्रक्रमते), to begin, 95.
 प्रगलित dripped down, xii.
 प्रश् (*pres.* पृच्छति), to ask, 82, 108 ; inquire about, 98.
 प्रणय *m.* affection, love, 102, xvi : request, 5 ; acquaintance with, enjoyment, 27.
 प्रणयकलह *m.* a love quarrel, vii.
 प्रणयवचन *n.* a declaration of love, 28.
 प्रणयिन् longing for, 3 ; inclined to, intent on, 11 ; *m.* a lover,

husband, 39, 63, 94 ; suppliant, 110.
 प्रणिहित stretched out, 103.
 प्रतनु very thin, emaciated, xiii ; scanty, 29 ; minute, small, 101.
 प्रति *ind.* against, v.
 प्रतिनव new, fresh, 36.
 प्रतिनिशम् *ind.* every night, 58.
 प्रतिमुख facing, in front, i.
 प्रतिहत obstructed, checked, 20, vi.
 प्रत्यक्ष before the eyes, visible, manifest, 90.
 प्रत्यग्र fresh, 4.
 प्रत्यय *m.* confidence, assurance, 8.
 प्रत्यहम् *ind.* every day, ix.
 प्रत्याख्या to refuse, 110.
 प्रत्यादिष्ट rejected, surpassed ; eclipsed, v.
 प्रत्यादेश *m.* rejection, giving up, abstention from, 92.
 प्रत्यावृत्त returned, 39.
 प्रत्याश्रय refreshed, revived, comforted, 95.
 प्रत्यामन्न near at hand, imminent, 4 ; near, neighbouring, 75.
 प्रत्युक्त *n.* a reply, answer, 110.
 प्रत्युयात met, received, 22.
 प्रत्यूप *m. n.* daybreak, morning, 31.
 प्रथ *caus.* to spread, proclaim, reveal, 25.
 प्रथम first, 21, 90, xiv ; former, 17.

- पद्यमकथित aforesaid, 78.
 प्रथित spread, celebrated, 24.
 प्रदिश (*pres.* प्रदिशति), to assign,
 grant, 110.
 प्रदोष *m.* evening, night, vi.
 प्रद्योत *m.* N. of a king of Ujja-
 yini, father of Vāsavadattā, iv.
 प्रधन *n.* a battle, war, 48.
 प्रवल excessive, incessant, 81.
 प्रवुद्ध awake, with flowers ex-
 panded, 89.
 प्रभव *m.* source, origin, father, 52.
 प्रभा *f.* light, splendour, 47.
 प्रभू (*pres.* प्रभवति), to arise from,
 appear, 15; be able, 12.
 प्रभिद् *m.* the flowing of rut from
 the temples of an elephant, v.
 प्रमत्त negligent, careless, in-
 attentive, 1.
 प्रमुदित delighted, xvii.
 प्रयत्न *m.* effort, great care, xvi.
 प्रयाण *n.* progress, journey, 13.
 प्रवल *caus.* to turn round, 16.
 प्रवाह *m.* a stream, current, 46.
 प्रवितत spread out, extensive,
 xiii.
 प्रविष्ट entered, 89.
 प्रवृत्त going to, bound for, blow-
 ing, 104.
 प्रवृत्ति *f.* inclination, behaviour,
 practice, occupation, xi; news,
 tidings, 4.
 प्रवेश *m.* entrance, 10, 61.
 प्रशम *m.* cessation, completion, 2.
 प्रशमन *n.* allaying, relief, 53.
 प्रशमित allayed, extinguished,
 17.
 प्रसन्न pure, gracious, 40.
 प्रसर *m.* progress, scope, casting,
 92.
 प्रसव *m.* a flower, 55, xiv.
 प्रसविन् producing, 62.
 प्रसूत produced, 66.
 प्रसृत commenced, 84.
 प्रस्थ *m. n.* a summit, ridge, table-
 land on the top of a mountain,
 58.
 प्रस्थान *n.* departure, 41.
 प्रस्थित set out, travelling, 27.
 प्रहत beaten, 64.
 प्रहित cast, shot, turned, directed,
 71; conveyed, sent, xiv.
 प्राची *f.* the east, 87.
 प्राण *m. pl.* life, xvii.
 प्राणिन् *m.* a sentient being, man,
 5, 98.
 प्रातर् *ind.* at dawn, in the
 morning, xiv.
 प्राप् to reach, 30, 52, 69;
 receive, 35, xvii.
 प्रापणीय to be conveyed, 5.
 प्रापिन् attaining, reaching, 44.
 प्राप्न come, 17; reaching,
 clinging to, 41.
 प्राप्ति *f.* reaching, attaining to, 55.
 प्राप्य to be reached, 72.
 प्रायशस् *ind.* generally, as a rule,
 11.

प्रायस् *ind. id.*, 71, 91.
 प्रायेण *ind. id.*, 84.
 प्रार्थना *f.* wish, desire, 105 ;
 request, suit, 31, 111, xvii.
 प्रार्थित desired, wooed, viii.
 प्रालेय *n.* hoar-frost, dew, 39.
 प्रालेयाद्रि *m.* (snow-mountain),
 N. of the Himālaya, 57.
 प्रावृष् *f.* the rainy season, 111.
 प्रासाद *m.* a palace, 64.
 प्रिय beloved, dear, 9, 74, 82,
 96, ii, iv ; *m.* a lover, 28, 69 ;
n. favour, benefit, 22, 111.
 प्रियतम *m.* a lover, 31, 67.
 प्रिया *f.* a beloved woman, wife, 7.
 प्रीत delighted, joyful, 4.
 प्रीति *f.* pleasure, satisfaction, 62,

89; affection, love, 16, 32, 44,
 49.
 प्रीतिप्रमुख affectionate, kindly, 4.
 प्रेक्ष् to see, view, behold, look at,
 8, 46, 73, 74.
 प्रेक्षण *n.* the eye, 79.
 प्रेक्षणीय worth seeing, beautiful,
 charming, 2, 18, 59, 74.
 प्रेक्षित *n.* a look, glance, 40, 101.
 प्रेक्ष्य worth seeing, beautiful,
 charming, 15.
 प्रेमन् *m. n.* affection, love, 109.
 प्रेरण *n.* throwing, 69.
 प्रोषित gone abroad, absent from
 home ; *m.* a wanderer,
 traveller, 96.
 प्रोढ opened, expanded, blown, 25.

फ

फल (*pres.* फलति), to bear fruit, i.
 फल *n.* fruit, 18, 23 ; produce, 16 ;
 effect, result, 30, 66, xvii ; profit,
 reward, 34 ; object, aim, 24, 53.

फलक *n.* a slab, pedestal, 76.
 फेन *m.* foam, 50.

व

वद्ध tied up, 85 ; built of, formed
 by, 73.
 वद्वालाप engaged in conversation,
 ix.
 वन्ध *m.* tying up, 69.
 वन्धु *m.* a kinsman, relative, 6,
 49, iv ; friend, 32, 110.

वलाका *f.* a female crane, 10, ii.
 वलि *m.* an oblation, worship,
 55, 82 ; N. of a demon king,
 57.
 वहिस् *ind.* outside, ix.
 वङ्ग much, many, frequent, 81 ;
adv. much, in many ways, 106

बहुशस् *ind.* abundantly, repeatedly, 103.
 बाध् (*pres.* बाधते), to trouble, torment, injure, 53.
 बाल young, fresh, 65, 72.
 बाला *f.* a young woman, 80, xiii.
 बाह्य being outside, situated without, 7.
 बिन्दु *m.* a drop, 35, ii.
 बिम्ब *m. n.* a disk, orb, body, 47;

n. the (red) fruit of *Momordica monodelpha*, 79.

विस *n.* the fibrous stalk of the lotus, 12

बुद्धि *f.* feeling, 111; intelligence, talent, xix.

ब्रह्मावर्त *m.* N. of the country between the Sarasvatī and Driśhadvatī rivers, 48.

ब्रू (*pres.* ब्रवीति), to speak, address, 98.

भ

भक्ति *f.* cutting, forming, shape, 60; painted figure, ornament, 19; devotion, worship, 36, 55.

भङ्ग *m.* breaking, destruction, 54; fragment, piece, iii.

भङ्गी *f.* a curve, wave (step, Mall.), 60.

भङ्ग (*pres.* भङ्गते), to resort to, 48.

भय *n.* fear, 45, 71.

भर्तृ *m.* a lord, master, 1, 33, 82 (husband, Vall.); husband, 96, xvii.

भवत् *m.* you, 9, 10, 12, 22, 27, 38, 43, 51, 110.

भवन *n.* a house, 38, 77.

भवनशिखिम् *m.* a domestic peacock, 32, vi.

भवानी *f.* N. of Śiva's consort, 36, 44.

भविष्यत् what will be, 59

भानु *m.* the sun, 34, 39.

भार *m.* a burden, mass, 53, 101; weight, 79.

भाव *m.* being, state, condition, 90; thought, mind, heart, 82; appearance, manifestation, xix.

भाविन् what will be or take place, 41, 56.

भास् *f.* lustre, brightness, 78.

भास्वत् shining, brilliant, vi.

भिट् to split, open (graze, Vall.), 104.

भित्त split, 23; ground, pounded, 59; doubled, 62; destroyed, changed, 81.

भी *caus.* to frighten, terrify, 61.

भीरु timid, 101.

भुक्त enjoyed, used, frequented, 19.

भुञ्ज *caus.* to cause to enjoy, xviii.

भुज *m.* the arm, 36, 58, 67, 94, 103.

भुजग *m.* a snake, 60, 107.

भुवन *n.* world, 6.

1. **भू** (*pres.* भवति), to become, be, occur, 3, 9, 17, 20, 27, 28, 37, 49, 69, 91, 94, 100, 104, 109, 111, iv, xi.

2. **भू** *f.* the earth, 18, 45, 46; ground, floor, 64, 84.

भूत become, being, 29.

भूति *f.* ashes, plaster, 19.

भूयस् *ind.* again, 16, 83, xii; moreover, further, 108.

भूषण *n.* ornament, x.

भृ (*pres.* विभर्ति), to bear, possess, exhibit, 81.

भृगुपति *m.* (lord of the Bhrigus), N. of Paraśurāma, 57.

भेद्य fit to be pierced, 37.

भोग *m.* enjoyment, pleasure, xviii.

भोग्य to be endured, 1.

भ्रंश *m.* falling or slipping down, 2.

भ्रंशिन falling, dropping, 29.

भ्रमर *m.* a bee, vi.

भ्रातृ *m.* a brother, friend, 11, 90.

भ्रुकुटि *f.* contraction of the brows, a frown, 50.

भ्रू *f.* a brow, eyebrow, 47.

भ्रूविलास *m.* coquettish movement of the eyebrows, 16, 92, 101.

म

मघवन् *m.* (liberal), N. of Indra, 6.

मणि *m.* a precious stone, 76, iii, viii.

मणिसय consisting of or paved with precious stones, 64.

मण्डन *n.* ornament, toilet requisite, x.

मण्डप *m. n.* an urbour, bower, 75.

मण्डल *n.* a circle, curve, 36.

मथित damaged, destroyed, blighted, 80.

मद् I, 6, 7, 8, 13, 22, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 98, 100,

102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, xiii, xiv.

मद् *m.* lust, passion, 31; the juice that exudes from a rutting elephant's temples, 20.

मदिरा *f.* wine, liquor, 75.

मदीय my, 93.

मधु *n.* juice, wine, liquor, 66, 92, x.

मधुकर *m.* (honey-maker), a bee, 35, 47.

मधुर sweet, pleasant, charming, 10, 56, 82, xvi.

- मध्य** middle, central, 46; *m. n.* the middle, centre, 18; 76; waist, belly, 79.
मन् (*pres. मन्यते*), to think, believe, suppose, 80; know, 71; recognize, xv; *caus.* to honour, worship, 45, ii.
मनस् *n.* mind, heart, 90, 96, xvii.
मन्द slow, gentle, 10; slight, mild, 105.
मन्दाकिनी *f.* the river Gaṅgā, viii
मन्दाय (*pres. मन्दायते*), to go slowly, be lazy, tarry, loiter, 38.
मन्दार *m.* the coral-tree, 70, 72, viii
मन्द्र deep (pleasant, Vall.), 96.
मन्मथ *m.* the god of love, 71
°मय consisting of, 91; relating to, 4
मयूर *m.* a peacock, 44.
मरकत *n.* an emerald, 73, iii.
मरुत् *m.* wind, breeze, 33, viii; *nir.* 5.
मलिन dirty, grey, 83.
महत् *m.* a great or noble man, i.
महाकाल *m. N.* of a temple of Śiva at Ujjayini, 34.
महिमन् *m.* power, 1.
सही *f.* the earth, ground, 12.
मा *ind. मय्*, 94, 106, 109, 111;
मा स्म *id.*, 27, 37.
°मात्र *n.* only, 49, 87, iii.
- °मात्रम्** *ind.* for the space of, as long as, 94.
माधवी *f.* the spring-creeper (*Gaertnera racemosa*), 75.
मानस *n. N.* of a lake, 12, 62, 73.
मानिनी *f.* a proud or high-minded woman, 95.
मार्ग *m.* a way, path, 13, 21, 45, 70, 89, 99.
माल *n.* an alluvial plateau, 16.
मालती *f.* *Jasminum grandiflorum*, 95
माला *f.* a wreath, line, row, 10.
मास *m.* a month, 2, 84, 107.
मित्र *n.* a friend, 17, 96.
मियुन *n.* a pair, couple, 18.
मीन *m.* a fish, 92.
मील *caus.* to close, shut, 107.
मुकुल *n.* a bud, 21, 73.
मुक्त left, 41; avoided, 45; uttered, 54.
मुक्ता *f.* a pearl, 70, 103.
मुक्तागुण *m.* a string of pearls, 46.
मुक्ताजाल *n. id.*, 63, 93.
मुख *n.* the mouth, face, 24, 26, 43, 48, 81, 100, xiii.
मुखपट *m.* (face-cloth), a veil, 62.
मुखर noisy or sounding with, 37, vi.
मुग्ध ignorant, simple, naïve, 14.
1. मुच् (*pres. मुञ्चति*), to emit, shed, 9; free or deprive of, 93; leave alone, xi; *caus.* to cause to shed or drop, 91.

2. °मुच् discharging, 21.
 मुरज *m.* a kind of drum, 56, 64.
 °मुष् stealing, 47.
 मुष्टि *m. f.* the clenched hand, a handful, 69, viii.
 मुहुस् *ind.* repeatedly, constantly, 102
 मुहूर्त *m. n.* a moment, instant, 19.
 मूर्च्छना *f.* a melody, 83.
 मूर्ति *f.* body, form, 45.
 मूर्धन् *m.* the head, summit, 17.
 मूल *n.* the root, base, 76; edge, horizon, 87.
 मृग *m.* a deer, musk-deer, 52.
 मृगाची *f.* a deer-eyed woman, 92.

- मेखला *f.* a girdle, the slope of a mountain, 9.
 मेघ *m.* a cloud, 2, 5, xix.
 मेघदूत *n.* the poem 'cloud messenger', xix.
 मेघालोक *m.* (the appearance of clouds), the rainy season, 3.
 मेचक dark-blue, black, 59.
 मैत्री *f.* friendship, contact, 31.
 मैथिली *f.* N. of Sītā (daughter of Janaka, king of Mithilā), 97.
 मोच *m.* untying, 96; release, escape, 61.
 मोघीकृत to make fruitless, disappoint, 40.

य

- यच्च *m.* a class of demigods, 1, 7, 66, 69, xvi, xvii.
 यत्न *m.* effort, endeavour, 54.
 यत्र *ind.* where, in which, 13, 31, 48, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, iv, v, vi, vii, viii, ix.
 यथा *ind.* as, 9.
 यद् who, which, 8, 9, 12, 15, 17, 25, 29, 44, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 63, 66, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 85, 88, 90, 96, 100, 104, iii, x, xvi; *ind.* because, since, 24; यद्पि although, 27.
 यदि *ind.* if, 27, 60, 61, 94; यदि किल perhaps, probably, 104.

- यन्त्रधारागृहत्व *n.* the condition of a room fitted up with a shower-bath, 61.
 यमुना *f.* the river Jamnā, 51.
 यशस् *n.* fame, glory, 57, ix.
 या (*pres* याति), to go to, 33; reach, attain to. 18, 93; *caus.* to pass, spend, 88.
 याच् to ask, request, 5.
 याचित asked, requested, 110.
 याज्ञा *f.* a petition, request, 6.
 याम *m.* a night-watch, period of three hours, 94, 105.
 यावत् *ind.* until, 34; while, when, 102.
 यियासु desirous of going, 22.

युवति *f.* a girl, young woman, 33, 79.

यूथिका *f.* *Jasminum auriculatum*, 26.

योग्य *lit for*, x.

योध *m.* a warrior, v.

योपित् *f.* a girl, woman, 37, 39.

यीवन *n.* youth, vii; juvenile indiscretion, 25.

र

रक्त *red*, 36, 75.

रक्तकण्ठ *sweet-voiced*, ix.

रक्ष् to preserve, sustain, xvii.

रक्षा *f.* protection, guarding, 43.

रघुपति *m.* (lord of the Raghus), N. of Rāma, 9.

रचना *f.* making, forming, 50; heap, quantity, 66.

रचित *arranged, displayed, exposed*, iii; formed, vi.

रजसु *n.* the dust or pollen of flowers, 33, 65.

रत *n.* amorous pleasure, 88.

रति *f. id.*, 25, 66.

रत्न *n.* a jewel, precious stone, 15, 35.

रत्नप्रदीप *m.* a jewel serving as a lamp, 69

रत्निदेव *m.* N. of a king of Daśapura, 45.

रन्ध्र *n.* a split, hole, gap, 57; nostril, 42.

रम् (*pres.* रमते), to delight in, play or sport with, 27; *caus.* to caress, 108; amuse, entertain, iv.

रमण *m.* a lover, husband, 37, 84

रम्य *charming, pleasant, lovely*, 52, 78, vi.

रय *m.* current, speed, 20.

रव *m.* sound, noise, thunder, xvii.

रशना *f.* a girdle, 35, vi.

रस *m.* water or love, 28; taste, 49; affection, desire, 109.

राग *m.* red lac, 32; colour, 102; dye, x.

राजधानी *f.* a royal residence, capital, 24.

राजन् *m.* a king, iv.

राजन्य *m.* a man of the warrior caste, 48.

राजराज *m.* (king of kings), N. of Kuvēra, 3.

राजहंस *m.* a wild goose, 12.

रात्रि *f.* night, 32, 38, 86, 88, xi.

रामगिरि *m.* N. of a mountain (perhaps Rāmṭēk near Nāgpur; *Ind. Ant.*, vol. xxxvii, p. 202), 1, 98.

राश्रीभू (*pres.* राश्रीभवति), to become a heap or mass, 109.

राशीभूत become a heap, accumulated, 58.
 रिक्त emptied, bared, 2; empty, poor, 20.
 रुच् *f.* light, lustre, splendour, 44.
 रुचि *f. id.*, 15, v.
 रुचिर brilliant, resplendent with, xv.
 रुजा *f.* pain, trouble, friction, 26.
 रुद (*pres.* रोदिति), to weep, cry, 108.

रुदित *n.* weeping, crying, 81.
 रुद्ध obstructed, stopped, 37, 87, 92, 99.
 रुध (*pres.* रुणद्धि), to check, sustain, 11.
 रेवती *f.* N. of Balarāma's wife, 19.
 रेवा *f.* the river Narmadā, 19.
 रोधस् *n.* a bank, shore, 41.
 रोध *m.* the tree *Symplocos racemosa*, 65.

ल

लक्षण *n.* a mark, token, characteristic, 77, xv; designation, name, 24.
 लक्षणीय to be perceived or recognized, 77.
 लक्ष्य to be recognized, visible, 72; *n.* an aim, mark, 71.
 लग्न adhering, 70; clinging to, 108; touching, 50.
 लघु light, despised, 20.
 लह् *caus.* to leap over, seize, attack, 54.
 लता *f.* a creeper, branch, 47, 94.
 लब्ध obtained, 6, 61, 94, 103.
 लभ् to obtain, 24, 34, 40.
 लम्ब (*pres.* लम्बते), to hang down, be attached, rest, 41.
 लम्बालकत्व *n.* pendulosity of curls, possession of dishevelled hair, 81.

लम्बित् hanging down, 51.
 ललित coquettish, graceful, handsome, 32, 64.
 लव *m.* a piece, drop, xii.
 लाक्षा *f.* red dye, lac, x.
 लाङ्गलित् *m.* (carrying a plough), N. of Balarāma, 49.
 लिख् (*pres.* लिखति), to draw, paint, 82.
 लिखित drawn, painted, 77
 लीला *f.* play, sport, coquetry, grace, beauty, 35, 59, 65
 लेखा *f.* a streak, line, 44.
 लेश *m.* a particle, drop, 103.
 लोचन *n.* the eye, 16, 27, 49, 100, 107.
 लोभ *m.* desire, longing, 100.
 लोल eager for, desirous of, 61, 100.
 लोलपाङ्ग having tremulous outer corners, 27.

व

- वंग** *m.* the bamboo cane, 76 ; race, family, 6.
वक्त्र *n.* the mouth, face, 50.
वक्र crooked, circuitous, 27.
वच् to speak, address, 95.
वचन *n.* speech, word, 4, 82, 95 ; request, 98.
वचस् *n.* speech, word, xiv.
वञ्चित deceived, defrauded (of the greatest pleasure of life), 27.
वत्सराज *m.* N. of Udayana, iv
वद (*pres.* वदति), to tell, report, xvi.
वदन *n.* the mouth, 75 ; face, 39.
वधू *f.* a bride, wife, woman, 16, 19, 47, 65, xvii.
वन *n.* a wood, grove, iv ; group, multitude, 36.
वनगज *m.* a wild elephant, 20.
वनचर *m.* a woodman, forester, 19.
वननदी *f.* a forest river, 26.
वनान्त *m.* a forest region, wood, 23.
वनिता *f.* a beloved woman, wife, 8 ; woman, 32, 64, 71.
वनोपप्लव *m.* a forest conflagration, jungle fire, 17.
वग्ध्य to be praised or worshipped, 9.
वन्ध्य barren, fruitless, unsuccessful, 6.
वपुस् *n.* the body, 15, 32, 60 ; form, figure, 77.
वप्रक्रीडा *f.* the playful butting of an elephant against a bank or mound, 2.
वयस् *n.* age of life, vii.
वर best, xvii ; **वरम्—न** letter than, 6
वर्ण *m.* colour, complexion, beauty, 46, 49, 81.
वर्तन् *n.* a way, path, road, 19, 39, 57, 111.
वर्धित reared, nourished, 72.
वर्ष *m. n.* rain, 35 ; a year, 1.
वहं *m. n.* a feather of a peacock's tail, 15, 44, 101.
वनभि *f.* a roof, turret, top, 38
वनय *m. n.* a bracelet, 2, 60, 76.
०वनयिन् possessing a circle of, covered with, 44.
वलि *f.* a fold or wrinkle (over a woman's navel, regarded as a beauty), 35.
वल्मीक *m. n.* an ant-hill, 15.
वश *m.* power, 6.
वस् (*pres.* वसति), to dwell, reside, 71.
वसति *f.* dwelling, residence, 1, 7, 37, 43, 73.
वसन *n.* cloth, dress, 41, 83.
वसुधा *f.* the earth, ground, 42.
वस्तु *n.* thing, object, 109.

वह (*pres.* वहति), to carry, bear, 17, 63, 71, i; possess, 52; *caus.* to traverse, accomplish, 38.
 1. वा *ind.* or, 54, 83, 93, 106; like, as, 80; वा—वा either— or, 82, 84, 111.
 2. वा to blow, 42.
 वाच् *f.* voice, xvii
 वाचान् *garrulous*, talking at random, 90.
 वात *m.* wind, breeze, 31, 62, 104.
 वातायन *n.* a window, 86, xi.
 वानीर *m.* the ratan, reed, cane, 41.
 वान्त vomited, discharged, 20.
 वापी *f.* an oblong pond, 73.
 वाम left, 10, 75, 93.
 वायु *m.* wind, breeze, 42, 53.
 वारमुख्या *f.* a distinguished courtesan, mistress, ix.
 वारि *n.* water, 53.
 वारित warded off, allayed, viii.
 वार्त्ता *f.* news, account, xviii.
 वाल *m.* the hair of the tail, 53.
 वाष्प *m.* steam, vapour; a tear, 9
 वासयष्टि *f.* a roosting perch, 76.
 वामर *m., n.* a day, xiii, xv.
 वासव belonging to Vāsava or Indra, 43.
 वासस् *n.* cloth, garment, 59, 69, x.
 वासित perfumed, made fragrant, 20.
 वाह *m.* a horse, v.

विकल्प *m.* variety, x
 विक्रव timid, shy, 37.
 विक्षिप् (*pres.* विक्षिपति), to throw aside, 88.
 विगण (*pres.* विगणयति), to calculate, consider, ponder, 106, xiii.
 विगम *m.* decay, destruction, 55; end, 76
 विगलित dropped, passed away, ceased, 85, xviii; fallen down, decayed, xvi.
 विचर (*pres.* विचरति), to wander through, roam over, 111.
 वितन् to pervade, cover, fill, 58.
 वित्तेश *m.* (lord of wealth), a Yaksha, vii
 विद् (*pres.* वेत्ति), to know, 96, 109; recognize, xvi.
 विदित known, renowned, 6.
 विदिशा *f.* the town of Bhilsā, 24
 विद्युत् *f.* lightning, 38, 78, 111.
 विद्युत्त्वत् accompanied by lightning, 64.
 विद्युन्नर्भ filled with lightning, 95.
 विद्युद्दामन् *n.* a flash of lightning, 27.
 विद्रुम *n.* coral, iii.
 विधि *m.* fate, 6, 99; method, way, means, 20.
 विधुर distressed, 8, 111.
 विनयन removing, 52.

- विनोद** *m.* pastime, amusement, 84, xix.
विन्ध्य *m.* N. of a range of mountains, 19
विन्यस् (*pres.* विन्यस्यति), to put down, place, mark, 84.
विपणि *f.* a market street, iii.
विपद् *f.* misfortune, death, 98
विप्रबुद्ध awakened, awaking, 108.
विप्रयुक्त separated, 2.
विप्रयोग *m.* separation, 11, 86, 111, vii, xix
विफल fruitless, in vain, 69.
विवुधवर्णिता *f.* a celestial woman, Apsaras, ix.
विभ्रंशित् dropped from, 70.
विभ्रम *m.* playful movement, amorous gesture, coquetry, 28, 47, 71, x.
विमान *m. n.* a seven-storied mansion, palace (free from anger, Mall.), 63, 68.
विमुख turning away from, turning his back on, averse, refraining from, 17, 27, 49, 94.
वियुक्त separated, absent, 98.
वियोग *m.* separation, absence, 77, 105.
विरचित applied, put on, 19; formed, 60; composed, arranged, dictated, 83, 100.
विरह *m.* separation, 1, 8, 9, 29, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 107, 109, xiv.
विरहित deprived of, xix.
विलस् (*pres.* विलसति), to flash or play, 47.
विलसन *n.* flashing or sporting, 38.
विलसित *n. id.*, 78.
विष् (*pres.* विष्ति), to enter, join, unite with, 99.
विशद् bright, pure, white, 40, 51, 58, 62, 67.
विशाला *f.* the city of Ujjayini (having various halls, Vall.), 30.
विशीर्ण broken, scattered, 19.
विशेष *m.* a characteristic, particular, 64; sight, wonder, 57.
विश्रान्त rested, 26.
विश्राम *m.* rest, 25.
विश्लेषित separated, 7.
विषम uneven, rugged, 19, 85, xii.
विषय *m.* range, reach, 34, 100.
°विषये in the sphere of, among, 79.
विष्णु *m.* N. of one of the principal Hindū gods, 15, 57.
विस्तार *m.* extent, surface, 18.
विस्मृ (*pres.* विस्मरति), to forget, 83.
विस्मृत forgotten, 92.
विहग *m.* a bird, 28.
विहस् to laugh at, deride, 50.
विहा to leave, forsake, 41.
विह (*pres.* विहरति), to walk about for pleasure, divert one's self, 60.

- वीच् (*pres.* वीचते), to look at,
97. ii.
- वीचि *m. f.* a wave, ripple, 28, 101.
- वीणा *f.* a lute, 83.
- वीणिन् holding a lute, 45.
- वीतनिद्र sleepless, being awake, xi.
- वृक्ष *m.* a tree, 72.
- वृत्ति *f.* an enclosure, hedge, fence,
23, 75.
- वृत्ति *f.* mode of life, course of
action, 8; spreading, vi.
- वृन्द *n.* a collection, multitude,
mass, crowd, 63, 96.
- वृष *m.* a bull, 52, xiv.
- वृष्टि *f.* rain, 20.
- वृष्टिम्त् raining, v.
- वेणि *f.* a braid of hair, 96.
- वेणी *f. id.*, 18, 29.
- वेचवती *f.* the river Bētṡā, 24.
- वेग *m.* dress, 15.
- वेश्या *f.* a courtesan, dancing-girl,
35.
- वेष्टन *n.* an enclosure, hedge, fence,
74.
- वेडूर्य *n.* a beryl, cat's-eye, 73.
- वेभ्राज *n.* N. of Kuvēra's grove,
ix.
- वरिन् hostile, adverse, 99.
- व्यक्त visible, distinct, 55.
- व्यक्ति *f.* manifestation, visible
appearance, 9.
- व्यस्र *caus.* to manifest, betray, 29.
- व्यतिकर *m.* mixing or blending
together, 15.
- व्यथा *f.* pain, anxiety, 105.
- व्यपगत disappeared, removed, 73.
- व्यवसित resolved, undertaken,
110
- व्यवसो (*pres.* व्यवस्यति), to resolve,
endeavour, 22.
- व्यस्त dispersed, obscured, xiii.
- व्याकुल eagerly engaged in, busy
with, 82
- व्यालम् (*pres.* व्यालम्बते), to hang
down, rest on, resort to, 45.
- व्यानुप (*pres.* व्यानुम्यति), to
remove, dispel, 67.
- व्याहृ to pronounce, address, 4
- व्योमगङ्गा *f.* the celestial Ganges,
43.
- व्योमन् *n.* the sky, air, 51.
- व्रज् (*pres.* व्रजति), to go, proceed,
26, 47; pass, xiii.
- व्रण *m.* a wound, scar, v.

ग

- शक् to be able, 20.
- शङ्क (*pres.* शङ्कते), to suppose,
believe, think, 86, 92.
- शङ्का *f.* fear, alarm, 68.
- शङ्ख *m.* a conch-shell, iii; N.
of one of the nine treasures of
Kuvēra, 77.
- शत *n.* a hundred, 48.

- शनकेस *ind.* softly, gently, 66.
 शफर *m.* a fish, 40.
 शब्दाख्येय *fit* to be spoken aloud,
 100
 शब्दाय् (*pres.* शब्दायते), to sound,
 56.
 शम् *caus.* to allay, extinguish,
 53, i.
 शंभु *m.* N. of Śiva, 50, 60.
 शयन *n.* a sleeping-place, bed,
 couch, 86, 87, 88, 107, 108,
 xi, xii.
 शय्या *f.* *id.*, 91.
 शर *m.* an arrow, 48.
 शरण *n.* shelter, refuge, protec-
 tion, 7.
 शरद् *f.* autumn, 107.
 शरभ *m.* a fabulous animal with
 eight legs, 54
 शरवणभू *born* in a thicket of
 reeds, 45.
 शशिन *m.* the moon, 44, 101
 शश्वत् *ind.* perpetually, always,
 for ever, 55, xviii.
 शष्य *n.* young grass, iii.
 शाखा *f.* a branch, 41.
 शान्त *appeased*, allayed, calmed,
 ceased, 36.
 शान्ति *f.* calmness, cessation, end,
 39.
 शाप *m.* a curse, 1, 85, 107,
 xviii.
 शारिका *f.* the bird called 'maina',
 82.
 शार्ङ्गपाणि *m.* (holding the bow
 Śārṅga in the hand), N. of
 Viṣṇu, 107.
 शार्ङ्गिन् *m.* (carrying the bow
 Śārṅga), N. of Kṛishṇa, 46.
 शिखर *m. n.* a peak, summit, 18,
 74.
 शिखरदशन *having* sharp or
 pointed teeth, 79.
 शिखरिन् *m.* a mountain, 13.
 शिखादामन् *n.* a wreath worn on
 the top of the head, 85.
 शिखिन् *m.* a peacock, 101.
 शिञ्ज (*pres.* शिञ्जति), to tinkle,
 jingle, 76.
 शित *sharp*, 48.
 शिथिल *loose*, 69; *unsteady*, frail,
 xiv.
 शिरस *n.* the head, 7; summit, i.
 शिरीष *n.* the flower of *Acacia*
Sirissa, 65.
 शिला *f.* a stone, rock, slab, 52,
 73, 102.
 शिलावेश्मन् *n.* a cave, grotto, 25.
 शिशिर *cool*, 89, viii; *m. n.* cold,
 hoar-frost, the cool season, 80
 शीघ्र *quick*, 78, xvi.
 शीत *cold*, cool, 42.
 शीतल *id.*, 95.
 शुक्ति *f.* a pearl-oyster shell, iii
 शुक्लापाङ्ग *m.* (having white eye-
 corners), a peacock, 22.
 शुच् *f.* sorrow, distress, 73, 85,
 86, xviii.

शुद्ध pure, plain, unmixed with other ingredients but water, 88
 शून्य devoid of, 92.
 शूलिन् *m.* (armed with a spear), N. of Śiva, 34.
 शृङ्ग *n.* a horn, peak, summit, 14, 52, 58.
 शेष remaining, 18, 30, 84; *m. n.* rest, remainder, 38, 87.
 शैल *m.* a mountain, 9, v, xiv, xv.
 शैलराज *m.* (king of mountains), N. of the Himālaya, 50.
 शोक *m.* sorrow, grief, xiv.
 शोभा *f.* splendour, beauty, 52.
 शोभिन् resplendent, beautiful, 57.
 श्योतित caused to flow, liquidated 67.
 श्याम black, dark, 15, 18, 23, 57; dark green, iii; brown, v; youthful, tender, 79.

श्यामा *f.* a kind of creeper, 101.
 श्रद्धा (*pres.* श्रद्धते), to believe, 55.
 श्रम (*pres.* श्राम्यति), to become weary or tired, 96.
 श्रवण *m. n.* the ear, 12, 61, 100.
 श्री *f.* splendour, beauty, 47, 65, 92, 111.
 श्रीविशाल abounding in wealth, 30.
 श्रु (*pres.* शृणोति), to hear, listen, 12, 13, 97, xviii.
 श्रेणि *f.* a line, row, 28, 35.
 श्रेणी *f.* *id.*, vi.
 श्रेणीभूत forming a line or row, ii.
 श्रोणी *f.* the hip and loins, 79.
 श्रोत्र *n.* the ear, 13.
 श्लाघ (*pres.* श्लाघते), to boast, be proud, i.
 श्लाघनीय praiseworthy, 34.

ष

षट्पद *m.* (six-footed), a bee, 71. षण्ड *m. n.* a group, wood, 20.

स

संयुग *n.* battle, fight, v.
 संयुज् *caus.* to unite, xviii.
 संयोग *m.* union, meeting, contact. 9, 84, 87, vii.
 संरक्त impassioned, devoted (sweet-voiced, Mall.), 56.
 संरोध *m.* obstruction, covering, 67.
 संसृज् to perceive, imagine, infer, iii.
 संवाहन *n.* rubbing, shampooing, 93.
 संविधा to fix, order, xviii.
 संश्रय *m.* seeking refuge, shelter, dwelling-place, 17.

- संसक्त** sticking fast, clinging to, covering, xiii.
संसृप् (*pres.* संसर्पति), to glide onwards, move gently, flow, 28; meet, be reflected, 51.
सकल whole, all, every, x, xvi.
सखि *m.* a friend, 9, 22, 41, 61, 71, 74, xv.
सखी *f.* a female friend, 75, 86, 90, 100, xi, xiv.
सगर *m.* N. of a king of Ayōdhyā, 50.
संकल्प *m.* desire, longing, 99.
संकीर्त्त (*pres.* संकीर्त्तते), to play with, viii.
संक्षिप् to compress, shorten, 105.
संगम *m.* meeting, union, 97, 102; confluence, 51.
संगीत *n.* singing, music, and dancing; a concert, 64.
संगीतार्थ *m.* the apparatus or materials of a concert, 56.
संघट्ट *m.* rubbing together, friction, 53.
सचित्र containing pictures, 64.
सजल watery, wet, moist, 89.
सजलपुषप containing drops of water, 62.
सत् *m.* a good or noble man, 110.
सततगति *m.* (always moving), wind, 68.
सती *f.* a virtuous or faithful wife, 103.
सत्कार *m.* kind treatment, reverence, hospitality, i.
सदय merciful, xviii.
सदृश like, resembling, similar to, 11.
सदस *ind.* suddenly, instantly, at once, 11, 24, 68, 78, 94, xviii; that very moment; just, 16, 59, 104.
सनयनजल with tears in the eyes, 22.
सनाथ occupied by, 95.
संतप्त burnt, tormented, distressed, 7.
संदर्शन *n.* sight, vision, 103.
संदिष्ट told, entrusted as message, xvi.
सदेश *m.* a message, 5, 7, 13, 86, 96, xvii.
संधि *m.* connection, joint, 58.
संध्यावलि *m.* the twilight oblation, 34.
संनद्ध prepared, ready, 8.
संनिकीर्ण thrown down, stretched out, 87, xii.
संनिष्ठ near, neighbouring, 73.
संनिपत् to meet, unite, join, 28.
संनिपात *m.* conglomeration, aggregate, 5.
संनिवृत्त turned back, withdrawn, 89.
संन्यस्त laid aside, given up, 91.
सपदि *ind.* instantly, suddenly, 51.

- सभ्रुभङ्ग knitting the brows, frowning, 24, 71.
- समधिकतर more abundant, excessive, very deep, 99.
- समम् *ind.* together with, 95.
- समय *m.* time, ii.
- समर *m. n.* war, battle, 49.
- समर्थ able, 41.
- समस्त united, complete, 56.
- समीप *n.* proximity, presence ;
समीपम् *ind.* to, 96.
- समुचित fit for, accustomed to, 93.
1. संपद् to become, be, 12, 23.
2. संपद् *f.* wealth, riches, 53.
- संपर्क *m.* mixture, contact, touch, 25, 42.
- संपात *m.* flight (entrance, Mall.), 78.
- संभू *caus.* to consider, examine, think possible (honour, greet, Mall.), 97.
- संभृत accumulated, increased, great, 90, 111; thrown, cast, 43
- संभोग *m.* amorous pleasure, 93.
- संभ्रम *m.* agitation, alarm, ii.
- सरल *m.* *Pinus Deodora*, 53.
- सरस juicy, moist, fresh, 14, 93.
- सरित् *f.* a river, 40.
- सर्व all, every, 20, 91, 105.
- सलिल *n.* water, 5, 29, 41, 62, viii.
- सलिलनिधि *m.* the ocean, iii.
- सलिलोद्गार discharging water, 63; *m.* a stream of water. 61.
- सवर्ण resembling in colour, 18
- सवितृ *m.* the sun, 70.
- सव्यापार occupied, busy, 86.
- सस्वनम् *ind.* aloud, 108.
- सह (*pres.* सहते), to bear, allow, 102; wait, 94.
- सह *ind.* together with, 75, x.
- सहचर *m.* a companion, mate, husband, 80, 98.
- सहचरी *f.* a mistress, wife, ii.
- सहस्र *n.* a thousand, 53.
- सहाय *m.* a companion, 12; accompanied by, 66, ix.
- साक्षात् *ind.* visibly, in person, 71.
- सादरम् *ind.* respectfully, affectionately, 33.
- सादृश्य *n.* likeness, 101; image, portrait, 82.
- साधु good, honest, kind, clever, 77; chaste, faithful, 86; *ind.* well, properly, duly, 17.
- साध्य to be cured, vii.
- सानु *m. n.* a summit, ridge, table-land on the top of a mountain, 2, 78.
- सानुमत् *m.* a mountain, 17, i.
- सान्तर्हासम् *ind.* with an inward or gentle smile, 108.
- साध्य relating to the twilight, matutinal, 36.
- साभिज्ञान together with a token, xiv.
- साभ्र cloudy, 89.

- मारु** *m.* the spotted deer, an antelope (a peacock, Vall.), 21.
मारु *m.* the Indian or Siberian crane, 31.
मारुवत belonging to the river Sarasvatī, 49.
मार्धम् *ind.* together with, 88, ix.
मास्य tearful, weeping, 99.
सिकता *f.* sand, viii.
सिक्त sprinkled, moistened, xiii.
सिच् (*pres.* सिञ्चति), to sprinkle, 26.
सितमणिमय consisting of or paved with crystals, 66.
सिद्ध accomplished, performed, 71;
m. a class of demigods, 14, 45, ii; a saint, devotee, ascetic, 55.
सिन्धु *f.* a river, 29, 46.
सिप्रा *f.* N. of a river, 31.
सीमन्त *m.* parting of the hair, 65.
सीमन्तिनी *f.* a (married) woman, 97.
सीर *m. n.* a plough, 16.
सुकृत *n.* a benefit, favour, 17.
सुख pleasant, soothing, 35, 60;
n. pleasure, happiness, 106, xviii.
सुखय् to delight, cheer up, comfort, 86.
सुखिन् happy, 3
सुचरित *n.* good conduct, virtuous deeds, 30.
सुतराम् *ind.* excessively, too much, 106.
सुप्त sleeping, xi; roosting, 38; sleeping, with flowers closed, 89.
सुभग lovely, pleasing, handsome. 10, 12, 24, 28, 29, 40, 42, 76.
सुभगमन्य believing one's self beloved or handsome, 90.
सुरगज *m.* (the elephant of the gods), N. of Airāvata, 51.
सुरचित well arranged, xix.
सुरत *n.* amorous pleasure, 31, 67
सुरपति *m.* (lord of the gods). N. of Indra, xv
सुरभि sweet-smelling, fragrant, 16, 22, 32, 104, xiii.
सुरभित rendered fragrant, scented, 52.
सुरभितनया *f.* a cow, 45.
सुरयुवति *f.* a celestial maiden. Apsaras, 61
मुलभ easy to be obtained, 98.
मुहद् *m.* a friend, 38, 76, 97.
मू (*pres.* सूते), to produce, x.
मूच् (*pres.* सूचयति), to infer, 21, 70.
मूचि *f.* a needle, 37; pistil, 23.
मूत्र *n.* a thread, string, 70.
सूर्य *m.* the sun, 38, 77, xiii.
सृ (*pres.* सरति), to go, blow, 53;
caus. to remove, push aside, 85, xii; fix, adjust, tune, 83.
सृष्टि *f.* creation, work, 79.
सैन्द्रचाप accompanied by a rain-bow, 64.

- सेव् to serve, attend on, resort to, visit, 10, 49; fan, viii.
- सोत्कम्प्य trembling, tremulous, ii.
- सोपानत्व *n.* the function of a staircase, 60.
- सोपानपर्ङ्गि *f.* a flight of steps, staircase, 50.
- सोपानमार्ग *m. id.*, 73.
- सोम्य handsome, gentle, good, 49, 83, 97, 110.
- सोदामिनी *f.* lightning, 37.
- सोध *m. n.* a white-washed mansion, palace, 27.
- सोभाग्य *n.* good fortune, being beloved, 29.
- सोहार्द *n.* friendship, 111.
- स्कन्द *m. N.* of the god of war, 43.
- स्कन्ध *m.* the trunk of a tree, a large branch, 53.
- स्वलित *n.* stumbling, staggering, 28.
- स्वन *m.* the bosom, 18, 70, 79.
- स्वनित *n.* murmuring, 24; screaming, 28; thundering, 37, 94, 95, ii.
- स्तम्भ *m.* a stem, 93; post (to which an elephant is tied), iv.
- स्तम्भित fixed, stopped (solidified, frozen, Mall.), 60.
- स्तवक *m.* a cluster of blossoms, 72
- स्तमित fixed, steady, immovable, 36, 59.
- स्तोक a little, slightly, 79.
- स्त्री *f.* a woman, 28, 31, 66, 67.
- स्थ staying or being in, 82, 98; standing at, 86, xi.
- स्थल *n.* soil, ground, xiii; surface, roof, terrace, 66.
- स्थलकमलिनी *f.* a lotus-plant growing on land, *Hibiscus mutabilis*, 89.
- स्थलीदेवता *f.* a local deity, forest-goddess, 103.
- स्था to stand, stay, rest, remain, be, 3, 10, v, xv, xvii.
- स्थातव्य to be stayed or remained, 34.
- स्थान *n.* a place, spot, 14.
- स्थायिन् staying, remaining, 23.
- स्थित standing, staying, 7, 58.
- स्थिर firm, fixed, constant, permanent, 10, 55.
- स्थूल thick, huge, large, 14, 46, 103.
- स्त्रा *caus.* to bathe, sprinkle, 43.
- स्नान *n.* bathing, ablution, 1, 33, 88.
- स्निग्ध oily, moist, glistening, soft, gentle, affectionate, lovely, pleasant, 1, 16, 18, 37, 59, 64, 73, 96, xi.
- स्नेह *m.* oiliness, moisture, 92; affection, love, 9, 90, 109.
- स्पन्दिन् quivering, throbbing, 92.
- स्पर्धिन् rivalling, vying with, v.
- स्पर्श *m.* touch, 60, 85, 100.
- स्पृष्ट touched, 104; seized, overcome, 68.

स्फटिक *m.* crystal, 51, 62, 76.
 स्फुट distinct, clear, 67.
 स्फुटित burst, opened, blown, 32.
 स्फुरित arisen, displayed, 15 ;
 flashing, 74 ; *n.* gleaming,
 flashing, 27.
 स्मृ (*pres.* स्मरति), to remember,
 74, 82.
 स्फिन्दन् shedding, dropping, 67.
 स्यूत sewn, inlaid, paved, 73.
 स्रस्त fallen, dropped, slipped
 down, 63.
 सुति *f.* flow, 104.
 स्रोतस् *n.* a current, stream, river,
 13, 45, 51 ; an elephant's
 trunk, 42.

स्व his, her, or its own, 1, 4, 77,
 95, xvii.
 स्वप्न *m.* sleep, dream, 87, 94, 103,
 108.
 स्वयम् *ind.* self, 83.
 स्वर्ग *m.* heaven, 50.
 स्वर्गिन् *m.* one who has attained
 heaven, 30.
 स्वल्पीभूत become very small, run
 short, nearly exhausted, 30.
 स्वागत *n.* welcome, 4.
 स्वागतीकृत to use or utter for
 welcoming, 22.
 स्वाद् sweet, pleasant, 24.
 स्वैद *m.* sweat, perspiration, 26.

ह

हंस *m.* a wild goose,¹ 23, 57, 73, vi.
 हन्त *ind.* alas !, 101.
 हय *m.* a horse, v.
 हर *m.* N. of Śiva, 7, 44.
 हरिण *m.* a deer, 79, 101.
 हरित green, 21.
 हर्म्य *n.* a palace, 7, 32, 66.
 हनभृत् *m.* (carrying a plough),
 N. of Balarāma, 59.
 हस्त *m.* the hand, 35, 50, 60, 65, 72,
 81, 93 ; an elephant's trunk, 14.

हा to give up, abstain from, 49 ;
 take off, lay aside, 60, 85.
 हार *m.* a necklace of pearls, 70,
 iii, xii.
 हान्ता *f.* liquor, 49.
 हास *m.* laughter, 54.
 हि *ind.* for, 5, 11, 20, 28, 43, 53,
 82, 109, 110, xi, xvii.
 हित beneficial, agreeable, xvii.
 हिमांशु *m.* (cool-rayed), the moon,
 87.

¹ The annual migrations of the wild geese are noticed in Sven Hedin's recent work *Trans-Himalaya*, ch. 13. The great explorer visited one of their breeding-places on an island in the lake Langak-tso (west of the Mūnasa lake and south of the Kailāsa mountain), where they lay their eggs in May ; *op. cit.*, ch. 49.

ऋतवह *m.* (bearer of oblations),
Agni or fire, 43.

हृ (pres. हरति), to carry away,
14, iv; take away, remove, 31,
36, 39, 41; convey, 7; *caus.* to
cause to be conveyed, send, 4.

हृत carried away, brought down,
30.

हृदय *n.* the heart, mind, 11, 77,
84, xviii; bosom, 97.

हृष्ट rejoiced, xviii.

हेतु *m.* cause, 3.

हेतोः *ind.* for the sake of, for, 25,
43, 78, 103.

हेमन् *n.* gold, 62.

हेम golden, 73, iv.

ह्रासिन् diminishing, decreasing,
109.

ह्रीमूढ perplexed or confused by
shame, 69.

ERRATA

Page 20, line 6 from bottom, read तूर्यत्वं for पूर्यत्वं.

„ 43, footnote 4, read °वान्यरूपा for °वान्यरूता.

„ 104, second column, line 3 from bottom, read विह for विह.

308608313036

[REDACTED]

[REDACTED]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK
3796
M5
1911a
cop.6

Kalidasa
Kalidasa's Meghaduta

Sig.Sam.

SIGMUND SAMUEL LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 03 19 07 012 7